

ANTHROPOLOGIA INTEGRALIS

ČASOPIS PRO OBECNOU ANTROPOLOGII A PŘÍBUZNÉ OBORY
JOURNAL FOR GENERAL ANTHROPOLOGY AND RELATED DISCIPLINES

11/2020/1

MASARYKOVA UNIVERZITA
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM

Anthropologia integra je mezinárodní recenzovaný časopis publikující výsledky vědeckého výzkumu, originální metody, eseje, recenze a zprávy z oblasti obecné (biologicko-socio-kulturní) antropologie a příbuzných disciplín.

Anthropologia integra is an international peer-reviewed journal that publishes the results of scientific research, original methods, essays, reviews and notices from the field of general (biological-socio-cultural) anthropology and related disciplines.

Šéfredaktor / Editor-in-chief

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Výkonný redaktor / Managing Editor

Mgr. Tomáš Mořkovský, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Redakce / Editors

Mgr. Martin Čuta, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Mgr. Mikoláš Jurda, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

RNDr. Robin Pěnička, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Doc. RNDr. Petra Urbanová, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Adresa redakce / Address of editor's office

Anthropologia integra, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 267/2, 611 37 Brno, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz / Anthropologia integra, Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University, Kotlářská 267/2, 611 37 Brno, Czech Republic, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz

Redakční rada / Editorial Board

Prof. RNDr. Ivan Bernasovský, DrSc., Fakulta humanitních a přírodních věd Prešovskej univerzity v Prešove, Slovenská republika

Prof. Dr. H. James Birx, Ph.D., Dr.Sc. hc, Department of Anthropology, Canisius College, Buffalo, New York, USA;

Distinguished Visiting Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni

RNDr. Hana Eliášová, Ph.D., Kriminalistický ústav Praha

PhDr. Eva Ferrarová, Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Jan Filipický, CSc., Orientální ústav Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Bruce Jackson, Department of Anthropology, State University of New York, Buffalo, USA

Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc., emeritní ředitel Orientálního ústavu Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Janusz Piontek, Ph.D., DSc., Institute of Anthropology, Adam Mickiewicz University, Poznań, Polská republika

Dr. Stefan Lorenz Sorgner, Ph.D., Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Spolková republika Německo

Prof. PhDr. Jiří Svoboda, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a Archeologický ústav AV ČR Brno

Doc. Ing. Jan Sýkora, Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Prof. Erik Trinkaus, Washington University, Saint Louis, USA, člen National Academy of Science of USA

Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze

Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc., Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

RNDr. Daniel Vaněk, Ph.D., Forenzní DNA servis, Fakultní nemocnice Na Bulovce, Praha

Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice Univerzity Karlovy v Praze

Vydavatel / Published by

Masarykova univerzita, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno, IČ 00216224

**MUNI
PRESS**

Ve spolupráci s Akademickým nakladatelstvím CERM*, s.r.o., Brno, IČ 60733411

Recenzovaný vědecký časopis je publikován dvakrát do roka na internetu a tiskem. Cena za číslo je 135 Kč.

Objednávky časopisu přijímá vydavatel.

Více informací a obsah časopisu je k dispozici na: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra

Časopis vítá odborné texty (v anglickém, českém, německém a slovenském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření. Redakce přijímá příspěvky elektronicky přes redakční systém (více o registraci do systému na https://journals.muni.cz/anthropologia_integra).

Uzávěrka příštího čísla (roč. 11, č. 2, 2020) je **15. září 2020**.

Reviewed scientific journal issued twice a year on the internet and in print.

Price of one printed issue is 135 Kč (5 EURO).

Orders for the journal are accepted by the publisher.

More information and content of the journal are available on the website: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra

The journal welcomes submissions in Czech, English, German and Slovak, relating to the field of anthropology (broadly conceived as an integral branch of science with interdisciplinary orientation). The editor's office accepts manuscripts submitted via either the Open Journal System (for more information on registration process, see https://journals.muni.cz/anthropologia_integra).

The deadline for the next number (volume 11, number 2, 2020) is **September, 15th, 2020**.

Obálka / Cover: Stáňa Bártová.

Grafická a typografická úprava / Graphic and typographic design: Stáňa Bártová, Jan Jordán, Tomáš Mořkovský.

Sazba / Typesetting: Tomáš Mořkovský.

Ilustrace na přebalu / Illustration on cover (*Adam a Eva / Adam and Eve*, 1998, olej / oil, sololit / fibreboard, 66x50 cm) a v záhlaví / and at the head (*Logo Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity / Logotype of the Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University*, 1999, tuš / Indian ink, papír / paper, 16x9,7 cm) Alois Mikulka.

Tisk / Print: Ing. Vladislav Pokorný, LITERA BRNO.

Registrováno MK ČR pod č. MK ČR E 19852

ISSN 1804-6657 (tištěná verze)

ISSN 1804-6665 (on-line verze)

Obsah / Contents

Studie / Studies

- 7 Lenka Vargová – Kateřina Vymazalová – Ladislava Horáčková
Childcare and Development of Paediatrics in Moravia (Czech Republic) in the Context of Palaeopathological Research Focusing on Congenital Malformations, Metabolic and Haematologic Diseases
Péče o děti a vývoj pediatrie na Moravě (Česká Republika) v kontextu paleopatologických výzkumů se zaměřením na vrozené malformace, metabolická a hematologická onemocnění
- 19 Václav Soukup
Medicínská antropologie jako součást antropologického diskurzu
Medical Anthropology as a Part of Anthropological Discourse
- 37 Martina Cichá – Giuseppe Maiello
Antropologický pohled na jednu pražskou BDSM komunitu
An Anthropological Sight at One of Prague BDSM Community
- 43 Vít Erban
Kultura a tradice: rekapitulace vztahu dvou alternativních pojmů
Culture and Tradition: Recapitulation of the Relationship Between Two Alternative Terms
- 51 Břetislav Vachala
Ahmosova „Zelená“ svatyně (Staroegyptské spolium ve středověké Káhiře)
The “Green” Sanctuary of Amasis (An Ancient Egyptian Spolium in Medieval Cairo)

Obsah / Contents

Recenze / Reviews

- 59 Břetislav Vachala
 Graffiti jako zbožnost
 Graffiti as Devotion

Zprávy / Reports

- 65 Barbora Půtová
 Berberi v Tunisku
 Berbers in Tunisia

Childcare and Development of Paediatrics in Moravia (Czech Republic) in the Context of Palaeopathological Research Focusing on Congenital Malformations, Metabolic and Haematologic Diseases

Lenka Vargová¹ – Kateřina Vymazalová¹ – Ladislava Horáčková²

1 Research Group of Medical Anthropology and Clinical Anatomy, Department of Anatomy, Faculty of Medicine, Masaryk University, Kamenice 3, 625 00, Brno, Czech Republic

2 Division of Medical Sciences in Sport, Department of Kinesiology, Faculty of Sport Studies, Masaryk University, Kamenice 3, 625 00, Brno, Czech Republic

Received 16th April 2020; accepted 9th June 2020

PÉČE O DĚTI A VÝVOJ PEDIATRIE NA MORAVĚ (ČESKÁ REPUBLIKA) V KONTEXTU PALEOPATOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ SE ZAMĚŘENÍM NA VROZENÉ MALFORMACE, METABOLICKÁ A HEMATOLOGICKÁ ONEMOCNĚNÍ

ABSTRAKT Prezentovaná práce je součástí komplexní studie zaměřené na sledování původu a vývoje pediatrické péče na Moravě, jedné ze zemí dřívější Rakouské monarchie. Studie také bere v potaz sociální podmínky jako změny moravského zdravotnictví ve studovaném období v souvislosti s tereziánskými a josefínskými reformami. Novorozenecká úmrtnost byla v té době velmi vysoká, což souviselo i s nedostatkem péče o těhotné ženy. Studie sleduje zdravotní stav a příčiny úmrtí dětí od 13. do 19. století, na základě studia dostupných literárních zdrojů v kontextu paleopatologické analýzy dětských kosterních pozůstatků. Analýza koster dospělých jedinců sledované populace poskytuje důkaz vysoké úmrtnosti žen ve věku 20–30 let. Pozornost byla zaměřena na vrozené malformace, metabolická a hematologická onemocnění. Z vrozených malformací potvrdila paleopatologická analýza u dětské populace vývojovou dysplázii kyčelního kloubu a předčasnou obliteraci lebečních švů. Z hematologických a metabolických chorob byla nejčastěji zaznamenány známky anémie ve formě *cribra orbitalia* a stopy po kurdějích a křivici. Tyto choroby se nejčastěji vyskytovaly u dětí v chudobincích a sirotčincích. Podle literárních zdrojů jejich výskyt významně vzrůstal v závislosti na válečných událostech provázených hladomorem. Výsledky studie poskytují přímý důkaz výskytu sledovaných dětských nemocí na Moravě v období novověku.

KLÍČOVÁ SLOVA rakouská monarchie; vývoj pediatrie; péče o děti; Morava; vrozené malformace; metabolické choroby; hematologické choroby

ABSTRACT The presented study is a part of a complex study focused on monitoring the origin and development of paediatric care in Moravia, one of the countries of the former Austrian monarchy. The work also takes into account the social conditions, as changes in the Moravian healthcare sector occurred in the period under review in connection with the Theresian and Josephine reforms. Neonatal mortality was very high at the time, including, among other things, the lack of care for mothers-to-be. The study observes the state of health and the causes of paediatric mortality from the 13th to the 19th centuries, on the basis of the study of available literary sources within the context of palaeopathological analyses of children's skeletal remains. The analysis of adult skeletons of the study population provides evidence of high female mortality between 20–30 years of age. The attention was focused on congenital malformations, metabolic and hematogenic diseases. From congenital malformations, palaeopathological analysis confirmed the developmental dysplasia of the hip and the premature obliteration of cranial sutures in the examined child population. From the haematologic and metabolic diseases, the manifestations of *anemia* in the form of *cribra orbitalia*, signs of scurvy and rickets were most frequently reported. These diseases were reported mainly in children in foundling homes and orphanages. According to literary sources, their numbers grew significantly in connection with famine-related war incidents. Therefore, the results of the study provide direct evidence of the occurrence of observed childhood illnesses in Moravia during the period of modern times.

KEY WORDS the Austrian monarchy; development of paediatrics; child care; Moravia; congenital malformations; metabolic diseases; hematologic diseases

INTRODUCTION

The paediatric population represents an important part of each society. At the same time, however, it is society's most vulnerable group, because at the time of birth an infant is still psychomotorically immature and fully dependent on the care of others. The health status of children is therefore affected much more by social conditions than in adulthood. In the period of growth, the body experiences a number of significant changes, so children respond to the effects of pathogenic factors in a different way from adults. As a result, a separate medical field – Paediatrics – was set up in the 18th century. Modern Obstetrics came into being to provide care for women during pregnancy and childbirth. A number of authors have addressed the issue of childhood diseases in the Czech Lands and their treatment in the past. For example, the development of Obstetrics is described by Doležal et al. (2009), the history of Nursing by Trůčková & Brabcová (2016), the history of children's treatment facilities by Čejka (2002a), childhood diseases by Brabcová (2002) and the history of paediatrics by Houštek & Kubát (1982). However, a comprehensive study is still lacking. The presented study attempts to add some missing historical data from Moravia. It includes knowledge gained from the study of contemporary literary and iconographic sources and, at the same time, describes the direct palaeopathological findings of morbid changes in children's skeletons from archaeological researches in various modern-day localities.

HISTORICAL CONTEXT

After the death of the Bohemian and Hungarian King Louis Jagiellon in 1526, the Habsburgs acceded to the Bohemian throne. The Czech Lands then became part of the personal union under the Austrian branch of the Habsburg dynasty. In 1804, this unnamed state unit was officially named the Austrian Empire, later transformed into a union of two states with the designation of Austria-Hungary (Evans 2003). Many military conflicts significantly weakened the monarchy and caused considerable delay to Central European powers in the economic development of Western Europe. The only way out of the unfavourable situation was the realisation of significant changes in the economic, political, social, scientific and cultural spheres, which advanced the monarchy to among the more developed European states. This impossible task was taken on by Empress Maria Theresa (* 1717– † 1780) and continued by her son, Emperor Joseph II (* 1741– † 1790).

Moravia, as one of the crown countries of the Habsburg monarchy, was a separate administrative unit – administered by a Margrave. This establishment was preserved until 1918, when it became part of the independent state of Czechoslovakia. The Moravian metropolis at that time was the city of Brno which, under the reforms of Maria Theresa, recorded a significant economic boom in the second half of the 18th century. Therefore, in a short time, the Brno economy was

transformed into the factory period thanks to the development of the textile industry. Brno became one of the most industrialised cities of the Habsburg monarchy and was referred to as the “Austrian or Central European Manchester”. People living in nearby towns came to Brno to earn their livelihood and the number of inhabitants in Brno doubled over 50 years (from less than 50 000 inhabitants in 1850, the population increased to 100 000 in 1900).

As in other large industrial centres, a huge increase in the urban population caused complications in the social and health spheres. A typical feature of this period is the emergence of numerous Brno industrial suburbs, where the vast majority of poor workers lived under unfavourable hygienic conditions. There was, therefore, a considerable disproportion between the quality of living and the life of poor suburban workers and wealthy burghers residing in burgher houses. From a political point of view, the conditions in Moravia were mainly influenced by the Napoleonic Wars (the Battle of Austerlitz in 1805, the Battle of Wagram and Znojmo in 1809, The Vienna Congress, the Revolutionary Movement in Some Parts of the Monarchy and Metternich's Absolutism).

The reforms of Maria Theresa and then of Josef II were crucial for the development of Medicine in the Czech Lands. The General Health Regulations (*General-Medicinal Ordnung*) served from 1753 to ensure quality healthcare, which would operate in the whole empire on a unified principle. This order officially established the exact classification of health workers, their rights and obligations. In the Moravian environment, in the first period of validity of the new legal system, it was very difficult to adhere to the exact qualification requirements for the running of medical practices, because most of the requirements at that time were met only by doctors, who were university graduates. Due to the lack of educational medical facilities, the competence of lower health professionals, especially midwives, was often inadequate. In the subsequent period, the healthcare situation gradually improved.

During the 19th century, the original orders of Maria Theresa were amended by a number of Reich Laws. The most important of these was the *Reich Health Act* of 1870, which created the conditions for the formation of a nationwide public health network, which was maintained with minor modifications until 1950 (Vargová et al. 2010).

THE HISTORY OF CHILD CARE IN MORAVIA BASED ON ICONOGRAPHIC AND LITERARY SOURCES

In the old medical records, the number of reports on childhood specificities was generally insufficient, and the medical knowledge of childhood illnesses did not even reach the same level as that of the adult population. Even at the beginning of the modern era, professional healthcare in the Moravian countryside was practically inaccessible, and only rich burghers could afford it in the cities. Children from poor working-class suburban districts were reliant on local home care. This was inadequate, as can be seen, for example, in a home

treatment tract from the end of the 19th century (Vykoukal 1894). The least care was given to abandoned and orphaned children, whose number continually increased as a result of war events and natural disasters. Foundling homes and orphanages were established for these children, but they were more social and humanitarian facilities, where children suffered from malnutrition and infectious diseases. There was a high mortality rate in these institutions.

Foundling homes and orphanages were founded in Moravia, especially under the reign of Maria Theresa, who sought to establish homes for poor children, known as “*Arme Kinder Häuser*”. The orphanage in Vienna, founded by the Empress in 1742 (Obršlík 1975), was used as a model.

Efforts to establish a genuine therapeutic institution exclusively for children and young people in Moravia date back to the Middle Ages. In 1471 at the parish school of St. Jacob, a hospital for sick pupils (Čejka 2002a) was founded, which did not differ from similar medieval hospitals. It was a small facility with insufficiently qualified staff and provided patients with asylum rather than medical treatment.

Emperor Joseph II abolished similar existing non-conforming facilities and established new regular hospitals in all major cities of the Austrian Habsburg hereditary lands, including Brno. In 1786, the United Imperial Royal General Assistance Institute for the Poor was established, with a branch in Olomouc, but there was no children's ward. If necessary, older children were hospitalised together with adults, while younger children were not accepted at all.

Brno doctor Karel Arnošt Rincolini (* 1786– † 1867) attempted to solve the unfortunate situation regarding the care of the youngest. In 1809, he founded a private institution in Brunn for sick children under the age of 7 years, called *Privat – Kinderkrankenarmenanstalt*. This facility provided free care to children from poor families. The running of this facility was covered by voluntary donations from more solvent citizens. Despite this support, however, the Rincolini Institute only operated for less than four years, although it was the first truly therapeutic paediatric institution in Moravia (Čejka 2002b). The Children's Hospital of St. Cyril and Methodius was opened only in the autumn of 1846 in Cemetery Street, Brno. It provided free out-patient and in-patient medical treatment to the children of poor parents, without distinction of nationality or religion. Initially, the hospital had 28 beds, and an average of 100–120 children between one and twelve years of age were hospitalised there per year. The money needed for its running was paid to the Children's Hospital by subsidies, bequests, financial and material donations of all kinds. Most often, medical treatment was sought for diarrhoeal diseases and eye diseases, and then in order of frequency, for black cough, rickets, scrofula, scarlatina and cholera. Paediatric mortality was relatively high in the Hospital, ranging from 10–15%. One of the causes of the high mortality were the large deficits in hygiene, which nevertheless could not be eliminated without sufficient funds.

A slight improvement of conditions occurred in 1889–1891, when the Hospital was rebuilt and extended, but not even

these measures were sufficient. That is why the “Children's Hospital of Emperor Franz Joseph I” was built in Černá Pole, Brno to care for children from infancy up to 14 years of age (Mazal 1953). In this modern hospital, internal, infant, infectious and surgical departments were established. Throughout its existence (to the present time), this hospital has provided high quality healthcare to children, regardless of various changes in the political circumstances (1918 – origin of Czechoslovakia; 1939–1935 German occupation – *Protektorat Böhmen und Mähren*; 1993 – formation of the independent Czech Republic).

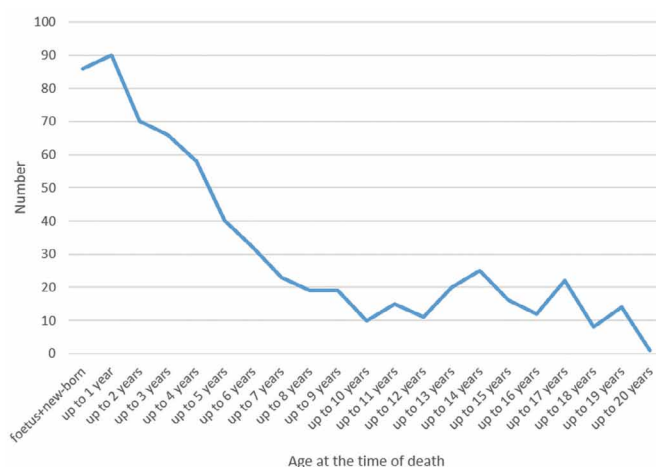
DIRECT PALAEOPATHOLOGICAL EVIDENCE OF THE OCCURRENCE OF CHILDHOOD DISEASES IN MORAVIA

The findings of pathological changes in skeletal remains from archaeological research provide direct evidence of childhood diseases.

MATERIALS AND METHOD

At the Department of Medical Anthropology of the Anatomical Institute of the Faculty of Medicine of Masaryk University in Brno, skeletal collections from four different Moravian archaeological sites have been studied in recent years (for age distribution, see Graph 1).

The oldest osteological collection originated in Brno from the Anenské Terasy site (hereinafter referred to as AT). On this site, from the 13th to the 17th centuries, a church was situated, around which there was a cemetery. It can therefore be assumed that the urban Brno population as well as inhabitants from nearby villages were buried in the cemetery, even from the period before the emergence of the textile factories. In the 2003 archaeological rescue research, a total of 132 graves were uncovered from this cemetery and several bones were collected from the grave fill. The skeletal remains were surveyed

Graph 1 An overview of the age at the time of death of the studied individuals

of a total of 267 individuals, including 125 adults (57 males, 53 females and 15 skeletons of undefined sex), and 121 children (16 premature or new-born infants, 62 children in the age category infans I, 43 children in the age category infans II) and 21 juvenile individuals (age category juvenis). However, most of the children's skeletal remains were preserved only in fragments. Severely damaged skeletons and isolated bones originated mainly from burial pits with several individuals and from grave fills (Vargová & Horáčková 2011).

Other skeletal remains were from Veselí nad Moravou (hereinafter referred to as V) and were dated between the 16th and the first half of the 17th century. In the past, small handcrafts and fish farming prevailed in the city. The rescue archaeological research revealed already partially destroyed graves with the skeletal remains of 185 individuals, of which 98 skeletons belonged to adults (50 males, 40 females, and 8 cases of undetermined sex), 82 children (11 newborn, 53 children in the age category infans I, 18 children in the age category infans II) and 5 juveniles (age category juvenis). The skeletal remains were incomplete and damaged, especially in eroded graves (Vargová et al. 2013).

The third studied skeletal collection originates from the cemetery at the Hospital of the Merciful Brothers in Brno (hereinafter referred to as M), which existed between 1759 and 1784. The Monastery Hospital was designed for old and sick males, but especially for Brothers of the Order, craftsmen, and the poor. In the graves from the modern period, skeletal remains of at least 87 individuals were found. Of these, 68 were adult (67 males, 1 female), 10 children (one child in the age category infant I, 9 in the age category infant II) and 9 juveniles. Most of the skeletons had been partially destroyed by building activities, therefore were incomplete and fractured (Vargová & Zapletalová 2007).

The largest osteological collection came from the central part of the former Municipal Cemetery in Malá Nová Street, Brno, currently Antonínská Street (hereinafter referred to as A). From 1785 to 1883, the cemetery served for the burial of the inhabitants of the five parishes in Brno, thus representing the typical urban population. In total, the skeletal remains of 1 083 individuals were collected, of which 663 were adults (238 males, 208 females, 217 of unreliably determined sex) and 420 children (92 fetuses or newborn, 233 in the age category infant I, 66 children in the age category - infans II) and 29 juveniles (age category juvenis). The grave pits were mostly used for repeated burials. The number of corpses buried in them differed and the degree of preservation of individual skeletons or their parts varied.

Standard anthropological and palaeopathological methods were used in the medical-anthropological study of children's skeletons. Anthropological analysis of skeletal remains was performed according to the procedures of Knussmann (1988), Martin and Saller (1957) and Stloukal et al. (1999). To determine the age in childhood, we used the knowledge of Baker et al. (2005), Čihák (1987), Fazekas & Kósa (1978), Scheuer & Black (2000) and Ubelaker (1987).

Individual children's skeletons have been divided according to

the age estimation into the general age categories: foetus and newborn, infans I (until the eruption of permanent dentition, up to 6 years), infans II (7–14 years old), juvenis (15–20 years old). As the basic limit of adulthood, we considered ossification of the *symphysis mandibularis* in skulls.

Palaeopathological findings were assessed primarily according to the criteria of Aufderheide & Rodríguez-Martín (1998), Horáčková et al. (2004), Lewis (2018), Ortner (2003), Ortner & Putschar (1985), Steinbock (1976) and Vyhnanek et al. (1988). The basic examination method of palaeopathological diagnostics comprised in particular a detailed macroscopic analysis. For indicated cases, it was necessary to utilise X-ray examination, histological examination of the affected bone tissue. Within the differential diagnosis, some pathological lesions were compared with similar defects in recent skeletal material deposited in the Collection of Anatomical Pathology of the Natural History Museum in Vienna, where the diagnosis of the deposited pathologies was verified on the basis of current state-of-the-art clinical methods.

RESULTS

It was possible to record a number of diseases in children's skeletal remains. These included congenital skeletal developmental deviations, haematogenic and metabolic diseases, specific and non-specific inflammations. Post-traumatic traces also occurred rarely. The presented communication is focused on the monitoring of congenital, metabolic and haematogenic diseases.

Congenital bone anomalies are found in almost every large skeletal collection. Their origin is hereditary or embryonic damage during intrauterine development.

One of the most common congenital malformations of the locomotor apparatus is developmental dysplasia of the hip (DDH), whose worst form is luxation. An example of this type of disability are morphological changes in the left hip bone of a 9- to 12-year-old child (AT salvage No. 7). Above the upper edge of the acetabulum is an elongated oval pit of 27 x 15 mm, which can be considered as a vertical elongation of the articular surface. The pit is bordered on the dorsal side with a fine osteophytic rim of 1–2 mm in height. Its bottom is slightly bumpy in the lower part adjacent to the acetabulum, with small erosions; in the upper part it is deepened into a smooth notch which resembles the shape of *facies lunata* (Fig. 1). The acetabulum is damaged in the ventral portion, so its overall condition can not be objectively examined, nor the adjacent femoral head that is not preserved. However, when comparing the finding with current clinical cases, the described changes can be evaluated according to Tönnis (1987) as DDH with long-term 3rd degree dislocation of the head of femur.

Another congenital malformation was the finding of a prematurely obliterated left-sided squamous suture on the skull of a 14-year-old boy (M-No. 261). There is considerable individual variability in the obliteration of the cranial sutures, but closure of the squamous suture is only observed in the

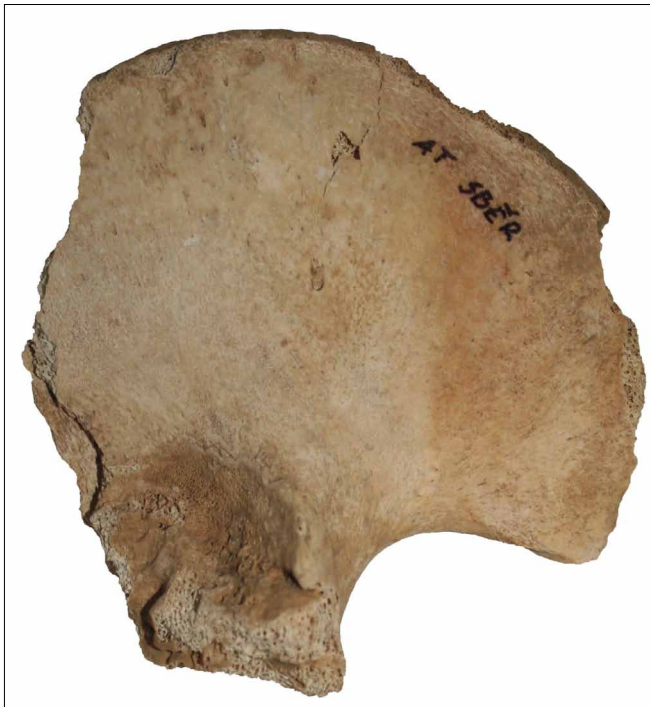

Fig. 1 Left iliac bone of 9- to 12-year-old child with significant morphological changes in the acetabular region due to long-term dislocation of the femoral head (AT salvage No. 7)

age category of *senilis* (Meindl & Lovejoy 1985). The child's skull with an obliterated squamous suture is definitely a disease state.

In the analysis of children's skeletal remains, attention was also focused on changes caused by haematogenic and metabolic diseases. Among the blood diseases, it is possible to prove in particular manifestations of anaemia, in which red bone marrow hyperplasia occurs and thus the spongy bone formation increases. One of the manifestations of anaemia is porous changes in the roof of the orbit, known as *cribra orbitalia* (Moseley 1963), or possibly also *usura orbitae* (Møller-Christensen & Sandison 1963) or *hyperostosis spongiosa orbitae* (Hengen 1971). These represent bone destruction and new bone formation in front of the roof of the orbit in the form of small areas of porous or spongy structures. Hypertrophic diploë pushes the thin cortical layer of the roof of the orbit inward, into which the excess of the spongy bone protrudes. Depending on the morphological appearance, lesions on the roof of the orbit can be classified into three basic types, representing their different stages of development: I. porous, II. cribrotic and III. trabecular type (Horáčková et al. 2004).

In the studied children's osteology collections, *cribra orbitalia* was found in a total in 20.5% (30 individuals, evaluable orbits $n = 146$). In most cases, it occurred in both orbits, in the form of small perforations, porous type I (22 individuals, i.e. 73.5%, $n = 30$). Less often these were larger and more numerous openings, cribrotic type II (5 individuals, i.e. 16.7%, $n = 30$), or areas of hypertrophic exposed spongiosis, trabecular type III (3 individuals, i.e. 10.0%; $n = 30$).

Fig. 2 Typical bending of diaphyses of both femurs of a 3-year -old child after normal physiological stress due to vitamin D deficiency-rickets (A 826)

In childhood, the metabolism is significantly influenced by the composition and amount of food consumed. Only sufficient nutrition rich in vitamins, essential nutrients, minerals and liquids is the main assumption for the healthy development of an infant. In the past, children often suffered from rickets caused by vitamin D deficiency. Its deficiency is reflected by a decreased blood calcium level, which results in a higher production of parathyroid hormone, which releases calcium and phosphorus from bone to blood. This results in both a failure of the enchondral ossification from the lack of inorganic substances in the intercellular mass and the weakening of the originally normally formed bone tissue. The final result is a severe loss of the strength of the skeleton.

In the studied collections, typical manifestations of rickets were observed in only three cases. A hypoplasia of enamel and dentin in the form of a dark coloured line of small holes and bumps on the crowns was recorded on the teeth of a 3-year-old child from Grave A 826. From the postcranial skeleton, diaphyses of both femurs without distal portions were preserved. The bones are significantly bent in the area of the proximal metaphyses, forming an arc with ventrally oriented convexity and with the proximal ends inclined dorsally (Fig. 2). The same

Fig. 3 On the right femur of a 6-year-old child, there is evidence of the significant bending of the body of the bone and maul-like extension of its distal metaphysis (known as Marfan's sign). These are the characteristic symptoms of rickets, with subsequent varus position of limbs (A 1857)

deformation can also be seen on the fragment of the proximal part of the right femur of a 2- to 4-year-old child (A 848). In this individual, both right forearm bones were also bent in the dorsolateral direction. The third case of rickets was diagnosed on the skeleton of approximately 6 years of age (A 1857). On both forearms there was a significant sag of the middle parts of the diaphysis in the medial direction. The right femur was also deformed; its distal metaphysis was significantly enlarged and club-shaped which, in the case of *rachitis*, is referred to as Marfan's sign (Fig. 3). According to the sag of the distal end of the affected bone in the lateral direction, it is evident that the child had a varus position of the limbs, known as *crura vara rachitica*.

Significant disease changes in the growing child's skeleton can also be caused by vitamin C deficiency. This vitamin is essential for the proper synthesis of collagen in connective tissues and its absence causes a disease called scurvy (*scorbut*). Pathological changes are manifested by a disorder of enchondral ossification, bleeding into the muscles, subcutaneous tissue and from the gums. This is a general disease, so there are multiple foci on the bones of the skeleton. On the surface of the bones, especially the lower limbs, numerous lodgements of newly formed bone tissue may occur, as a result of the ossified subperiosteal haematoma. In cases where haematoma resorption occurred, the bone remained weakened, especially in the area of the metaphyses. The exception, therefore, is not stress fractures, where the bone breaks out under normal physiological stress. During healing, a callus is created, in which there is thinned cortical bone and very thin trabeculae. During radiological examination, the bone tissue acquires the form of "cut glass". The overall gracility of the affected skeleton, as a result of inactive muscle atrophy, is also not exceptional. A typical finding is that of a scorbutic rosary, which is the enlargement of the ribs in the place of the costochondral joints. In the late stage of the disease, the inflection is manifested in the skull in the form of multiple porous hypertrophic bone lesions on the external surfaces of the frontal and parietal bones. *Cribra orbitalia* are usually observed. On the jaws, there are traces after *parodontitis* and dental diseases have been suffered – tooth loss, dental caries, enamel hypoplasia, eruption disorders (Ortner 2003; Zuckerman et al. 2014).

Possible signs of scurvy were found on three children's skeletons. In the first case, multiple, wide-ranging areas of newly formed bone tissue, with a slightly bumpy and finely perforated surface, were observed on the skeleton of a 4- to 5-year-old child (A 867). The lodgements were located on the fragments of most of the right ribs, on *facies costalis* of the left scapula, on the proximal two-thirds of the left humeral diaphysis, on the left hip bone's outer surface and the medial surface of the right tibia. The newly formed bone tissue was superficially localised on all affected bones and did not interfere with the compact bone. The skull was preserved only in fragments. The milk dentition was fully erupted. There was a sign of enamel hypoplasia only on the canines. The occurrence of *cribra orbitalia* could not be evaluated. A similar finding of *periostosis* was also recorded on the fragments of the diaphyses of both

femurs of a 1- to 1.5-year-old child (A 829). In this case, only two fragments of the middle parts of the humeri were preserved, along with the diaphyses of the femurs, so other possible symptoms of scurvy could not be assessed. The diagnosis of scurvy was also limited on the skeleton of a 1-year-old child (A 1835), from which only the fragments of the diaphyses of both tibiae and a fraction of the left hip bone with lodgements of newly formed bone tissue were preserved. The lesion surface was significantly porous and slightly bumpy.

DISCUSSION

The evaluation of pathological changes in children's skeletons entails specific difficulties. The main one is the preservation of skeletal remains, as gracile children's skeletons are more easily subjected to natural decay processes and there is more often post-mortem damage. For this reason, it is to be assumed that the actual incidence of the monitored diseases in the population is always higher.

In children's skeletons, the basic prerequisite of palaeopathological analysis is the detailed knowledge of the developmental stages of the individual bones. If specific growth patterns in childhood are disregarded, developmental changes could be confused with pathological manifestations. One of the relatively common congenital bone anomalies is the luxation of the hip joints. Hippocrates (* 460–† 370 BC) already mentioned this in his work "*De Articulis*", but considered it to be the result of an injury to the pregnant mother's abdomen. A more detailed description of pathological changes in bilateral luxation in the neonate was given by Giovanni Battista Paletta (* 1748–† 1832) in his book "*Exercitationes pathologicae*" in the second half of the 18th century. In addition, investigation into the treatment of the affected hip joint gradually evolved. The German surgeon Wilhelm Roser (* 1817–† 1888) considered hip instability as the precursor of dislocation and, as a precautionary measure, recommended that the lower limbs be maintained in a position of flexion and abduction. Italian physician Vittorio Putti (* 1880–† 1940) then designed an abduction pillow. Traction also began to be used to treat the luxation. This method of therapy was further refined and elaborated on by other doctors, but it was always a long and uncomfortable stay in bed for a handicapped child. With the discovery of anaesthesia, the introduction of antisepsis and the observance of aseptic principles, surgical therapy of hip luxation also developed. According to the written sources, Alfonso Poggi (* 1848–† 1930) carried out the first open surgical repositioning in 1880, and Albert Hoff (1859–† 1907) is particularly deserving of its improvement and popularisation. Operational procedures were criticised by Adolf Lorenz (* 1854–† 1946), who promoted closed reduction through manipulation under anaesthetic as instructed by Agostino Paci (* 1845–† 1902).

The systematic orthopaedic examination of newborn infants began in 1908, thanks to the French physician Pierre Le Damany (* 1870–† 1963), who used a special movement ma-

noeuve accompanied by a sound phenomenon to examine the hip joint. This diagnostic procedure was popularised by the Italian paediatrician, Mario Ortolani (* 1904–† 1983). It was named the "Ortolani Test" after him, and the sound in the case of a positive finding was named the "Ortolani Sign". Le Damany also introduced suspenders, which are similar to those used today (Peltier 1993; Poul 2009), for the treatment of dislocated hip joints.

A number of prominent surgeons also operated in the Czech Lands in the 19th and 20th centuries. Thanks to them, preventive general orthopaedic examination of the newborn was introduced and advanced methods of therapy were elaborated. The most famous method is credited to the Prague orthopaedic surgeon of German origin, Heinrich Hilgenreiner (* 1870–† 1953), who established precise X-ray criteria for the diagnosis of congenital dysplasia and dislocation of the hip joint. His abduction splint became the basis of all the abduction apparatus used. The improvement of surgical hip joint therapy in the beginning of the field was mainly due to Jan Zahradníček (* 1882–† 1958). Moravian physicians, Bedřich Frejk (* 1890–† 1972) and Arnold Pavlík (* 1902–† 1962), became world renowned for their orthopaedic aids – Frejka's pillow and Pavlík's suspenders – which are used up to the present time (Dungl et al. 2005).

Another congenital malformation was the premature, isolated adhesion of *sutura squamosa* on one of the children's skulls (craniosynostosis). According to current epidemiological studies, the incidence of craniosynostosis is around 1: 2400 live births (Buchanan et al. 2014; Calandrelli et al. 2014; Fearon 2017). On the basis of literary sources, it is clear that craniosynostosis already occurred in the past. The formation of cranial sutures and their obliteration was already dealt with, for example, by Hippocrates (* 460 BC–† 377 BC) and Galén (* 129–† 200 or 216). One of the prominent personalities who dealt with this issue was the German physician, Rudolf Virchow (* 1821–† 1902). He accurately described the pathophysiology of the origin of skull deformities in craniosynostosis, which is now known as "Virchow's Law" (Greene et al., 2008). Under this law, in the case of premature ossification of the sutures, the growth of the skull stops in a direction perpendicular to this connection, but continues at the sites of the free sutures. According to the localisation of the disorder, gradually, depending on the additional maturation of the skeleton, the abnormal shape of the head develops. Premature adhesion may affect only one or multiple sutures. Of the isolated craniosynostoses, *sutura sagittalis* (scaphocephaly) is most frequently found to occur. Approximately at the same frequency then the *sutura coronalis* (frontal plagiocephaly or brachycephaly) and *sutura lambdoidea* (occipital plagiocephaly or brachycephaly) are prematurely obliterated. Less often, the adhesion of the *sutura metopica* (trigonocephaly) is recorded. Separate premature obliteration of the *sutura squamosa* is not common; it is only part of the multiple affection of cranial connections, such as oxycephaly. Therefore, each premature, isolated adhesion of the *sutura squamosa*, including the one described above, can be considered as a rare finding (Lewis 2018; Smartt et al. 2012).

In our case, however, it cannot be assessed whether it was a simple craniosynostosis without signs of intracranial overpressure or craniostenosis accompanied by central nervous system inflexion by increased intracranial pressure. The aetiology of these conditions has not yet been fully elucidated. The premature adhesion of one of the cranial sutures is most often seen as one of the many symptoms of some rare genetically-engineered disease, such as Apert, Pfeiffer, Crouzon and Carpenter syndrome (Žižka 1994). Craniosynostoses are also sometimes described as manifestations of acquired syndromes (Cohen 1976) or may occur isolated from an unknown cause (Bennet 1967). No other pathological changes have been found on the studied skeleton. Therefore, the existence of a congenital or acquired syndrome cannot be confirmed, and not even explicitly excluded. However, it is assumed that the studied boy was apparently mentally handicapped because, after 1804 the monastery hospital was intended for the mentally ill (Vargová & Zapletalová 2007).

There are not many cases of craniosynostoses described in palaeopathological studies, especially in the Czech Lands. The exception are skulls from the ossuary in Broumov dating back from the 13th – 18th centuries (Pospíšilová et al. 2003; Pospíšilová & Procházková 2006), and from the crypt of the Pilgrimage Church of the Virgin Mary in Křtiny from the same period (Vargová & Horáčková 1996). The reasons for the small number of documented findings of craniosynostoses can only be speculated. One of these is poor skeleton preservation, as most children's skulls are in fragments. Furthermore, it is possible that a slight asymmetry in the partial obliteration of the sutures is not given much attention and only very noticeable cases of skull deformity, whose incidence in the population is not so high, are described.

In addition, the number of haematogenic and metabolic diseases recorded on skeletal remains cannot fully reflect their actual occurrence in the population. In exhumed bones, it is not possible to determine the exact calcium and phosphorus representation (the main criterion for bone formation and reduction of bone tissue), because, due to soil conditions, minerals are leached more or less out of the bones. For this reason, only typical cases with significant deformities of the skeleton can be diagnosed.

In the vast majority of palaeopathological studies, *cribra orbitalia* are regularly monitored, which are interpreted as one of the symptoms of anaemia. The frequency of these structures on the roof of the orbits is usually about 20 % (Hengen 1971). The average incidence of *cribra orbitalia* in children's skeletons from our study groups (20.5 %) did not differ from these data. Anaemia is, however, only one of the symptoms of a wide range of different diseases, which cannot often be determined on bones. Other pathological changes were observed in some individuals with *cribra orbitalia*. These were, for example, foci in the *lamina interna* of the flat skull bones (V 61, V 69, V-Rc, V-Re), referred to in the literature as SES (*Serpens Endocrania Symmetrica*). This may be a symptom of many diseases, such as tuberculous or non-specific meningitis, traumatic lesions, tumours, scurvy or *rachitis* (Lewis 2004). In two individuals

(M 261, M grave fill), dental hypoplasia, which is the result of long-term stress during the development of dentition, was recorded alongside the *cribra orbitalia*. Stress factors include, for example, infectious diseases of various aetiologies (tuberculosis, syphilis, etc.), lack of essential nutrients (especially calcium, phosphorus, and vitamins), diarrheal diseases associated with fluid loss, hormonal dysfunction (e.g. hypofunction of parathyroids), trauma, etc. (Goodman & Armelagos 1985). *Cribralia orbitalia* was also observed in a teenage girl (AT 855), with signs of left hip joint inflexion by aseptic necrosis of the femoral head (Perthes Disease).

Among the metabolic diseases, three cases of advanced stages of rickets with typical deformations of the shafts of the long bones of the limbs were diagnosed. From the osteological collections studied, rachitic changes were recorded only in the children's population from the Brno Municipal Cemetery in Malá Nová Street. The occurrence of rickets in the urban population in the 18th and 19th centuries, in the period of rapid development of industrial production, is not a surprise. At that time, Brno with its textile factories was among the most advanced industrial centres of the Austrian monarchy. A large number of working-class children lived in peripheral slums or right in the factories under unfavourable conditions. Poor nutrition and a lack of sunlight contributed to the formation of avitaminosis D. It is very probable that the three diagnosed cases of *rachitis* in the children studied (i.e. less than 0.5 %, n = 633) are far from being true to their occurrence. The palaeopathological literature generally refers to the industrialisation period in the 18th and 19th centuries as the era of the highest incidence of rickets in Europe, especially in northern regions with a lack of sunshine. Rickets was considered as a disease of civilisation. Its high incidence was recorded in industrial England at that time, so rickets was called the "English Disease". For example, Welch (2000) point out in their work that, at the end of the 19th century, signs of rickets in industrialised areas of developed countries were observed in up to 80 % of children under 2 years of age. The main reason for the low incidence of rickets on the examined skeletons is primarily the poor preservation of the skeletal remains. Only fragments of flat skull bones and parts of long bone shafts remain. As a rule, it was not possible to determine a number of important rachitic symptoms, such as the square shape of the skull, the rachitic rosary in the area of the sternocostal joints, scoliosis or pelvic deformity. Finally, only one symptom, which is not completely specific to this disease (for example, enamel hypoplasia) could be noticed, and therefore could not be interpreted as rickets. These facts are probably also the cause of the small number of previously documented rachitic skeletons from earlier historical periods. Rickets demonstrably occurred already in the Neolithic period, as evidenced, for example, by findings from Denmark (Benike 1985), Norway (Steinbock 1976) and Poland (Gładkowska-Rzeczycka 2001). In the other historical periods, described cases of skeletons with rachitic changes are increasing (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998; Mays et al. 2006).

The first accurate data on rickets were provided by the Greek

Age category	Up to 1 year of age	1-5	6-15	Total	%
Cause of death	N=1011	N=81	N=64	N=1156	
Complications of pregnancy and childbirth	765	0	0	765	66.2
Anencephalus	5	0	0	5	0.4
Hydrocephalus	8	0	0	8	0.7
Osteogenesis imperfecta	1	0	0	1	0.1
Bronchial atrophy	1	0	1	2	0.2
Dystrofia musculorum	0	0	1	1	0.1
Anemia excessiva	0	0	1	1	0.1
Insufficiencia cordis	6	0	4	10	0.9
Diabetes mellitus	0	1	1	2	0.2
Rickets	6	2	1	9	0.8
Cachexia	2	1	1	4	0.3
Infectious diseases, tumours, traumas	217	77	54	348	30.1

Tab. 1 The causes of the death of children in the 1920s in Brno focusing on congenital malformations, metabolic and haematologic diseases

physician, Soranus of Ephesus (* 98 AD– † 138 AD). He mentions children with deformed bones and the cause of this disease is seen primarily in insufficient maternal care. Later, in his work *“De morborum Causis”*, Galén (*129–†216) supplemented some of his previous knowledge of the disease, for example, extended symptoms of pigeon and funnel chest, varus and valgus deformity of the limbs (Aufderheide & Rodríguez-Martín 1998). Since the 16th century, records about rickets have appeared more frequently in medical literature. The first extensive monograph, written by English physician Daniel Wristler (*1619–†1684), dates back to 1645. In 1650 Francis Glisson (*1597–†1677) published practical experience with the disease. As industrialisation progressed, however, the number of rickets patients also increased, not only in England, but also in other industrialised countries.

In 1822, the Polish physician, Jędrzej Sniadecki (*1768–†1838), recognised the positive influence of sunlight on reducing the incidence of rickets, by comparing the number of affected urban and rural children. Two years later, the beneficial effect of fish oil use as an anti-rickets treatment was discovered by German physician, D. Schütte, who started to prescribe it. However, this therapy was appreciated much later throughout the European continent. Norwegian pharmacist Peter Joachim Möller (*1793–†1869), who in 1854 started the industrial production of fish oil and started exporting it abroad, contributed to this. Only in the early 20th century did British physician Edward Mellanby (*1884–†1955) scientifically prove that rickets is caused not only by a lack of sunlight but also by poor nutrition (Hawgood 2010). Based on Mellanby's study, American biochemist Elmer McCollum (*1879–†1967) isolated a sub-

stance from fish oil which he called vitamin D (Šíma & Turek, 2015). In the Czech Lands, after the anti-rickets effect of fish oil was published, this substance was preventively administered to children in schools. Paediatricians began to provide this prophylaxis to infants and toddlers.

Scurvy was another metabolic disease of the modern population. This disease, however, was already known to the Ancient Egyptians. Ebers' papyrus (probably from 1500 BC) mentions the mysterious disease suffered especially by sailors. Scurvy was also described by all renowned ancient physicians, such as Hippocrates. In Caesar's armies, scurvy was considered as the greatest enemy. Scurvy was also the greatest threat to European seafarers on long voyages in the 15th and 16th centuries. During this discovery period, about two million men died of scurvy. Scurvy was a typical disease of seafarers, but it also occurred in the Czech Lands in Central Europe. Literary sources evidence the existence of the epidemic occurrence of scurvy in the 18th and 19th centuries, especially in orphanages and foundling homes, as well as in adult prisoners and those in poorhouses, where the main cause was an insufficient amount of a quality vitamin C-rich diet. Less often, scurvy was recorded among children from poor urban districts. The rural population was the least affected. As the written report from the second half of the 19th century states, acidulous cabbage, herbal juice or sprouted peas were administered to the affected for the treatment of scurvy (Duchek 1873; Nopp 1926).

To date, in palaeopathological studies, scurvy is diagnosed relatively infrequently. Mays (2014) describes the overview of the findings in Europe. For this reason, it can be assumed that most cases have not yet been recognised.

Another part of the study was the comparison of the results of palaeopathological analysis with literary sources, of which the data from Parish Registers of the deceased in the Czech Lands were mainly used. Since 1784, when the Patent of Emperor Joseph II concerning the Parish Register began to pay dividends, the Registers also provided information on the causes of death. The oldest records are only indicative, because the medical level and inconsistent medical terminology did not allow precise diagnoses in many cases.

Brabcová (2002) studied the Parish Register of the deceased of St. Peter parish in Brno from 1785–1799. She found that the most common cause of infantile death (64.7%) at that time was infantile convulsions. Next in descending order were tuberculosis (11.8%), smallpox (6.5%), emetic cough (6.3%) and measles (1.1%). Other diseases were rarely reported in the Parish Register.

The term “*infantile convulsions*” can conceal a number of diseases, with one of the symptoms being local or generalised convulsions. In the newborn, intracranial bleeding as a result of birth trauma is a common cause of convulsions. In addition, among the other causes are newborn haemorrhagic disease, dehydration, congenital malformations of the central nervous system and also calcium or magnesium deficiency, excess sodium or *hyperbilirubinaemia* (Houštěk et al. 1980; Kliková et al. 2017).

In the other age categories, the cause of death was mainly infectious diseases. The other diseases were rarely recorded.

Significantly more accurate information about the causes of death was obtained from the Registers of the deceased from the 1920s, where the records of four Brno parishes were studied - St. Jacob, St. Peter and Paul, St. John and St. Thomas. The findings of this part of the study are summarised in Table 1. This shows that most children (66.2%, N = 1156) died due to complications in pregnancy and childbirth, such as *debilitas congenita* (weak children), *cephalohaematoma*, *icterus neonatorum* or *placenta praevia*. Postnatally, the infectious diseases played again a significant role in paediatric mortality.

CONCLUSIONS

The monitoring of the state of health and causes of mortality in children in Moravia in the period of the Modern Age summarises the information on the origin and development of paediatric care, based on the study of available literary sources within the context of the palaeopathological analysis of children's skeletal remains. In the period under review, Moravia became part of the Austrian monarchy, and its healthcare underwent significant changes in connection with the Theresian and Josephine reforms. The childhood population was the population most at risk from the medical point of view at that time. Neonatal mortality was very high, related to the lack of care for mothers-to-be. The analysis of the adult skeletons of the studied collections evidenced a high female mortality between the 20th and 30th year of age, probably due to health problems associated with pregnancy and childbirth. Pregnant

women gave birth with only the assistance of midwives, of which the overwhelming majority were illiterate without any medical education. Even after the entry into force of the Theresian Health Regulations, the situation only changed slowly. The development of Obstetrics was not as rapid as other fields of medicine. In addition, postnatal care for the newborn and infants was inadequate. Sick children were dependent solely on treatment by private practitioners, whose care was not easily accessible due to the lack of funding for poor families. A number of physicians in Brno provided medical care free of charge to the poor, but without funds it was not possible to provide the necessary medication. In the first public health facilities, children over the age of 10 years were hospitalised together with adults. Younger children were given institutional care only from 1846, after the establishment of the Children's Hospital of St. Cyril and Methodius in Brno.

In the 18th century and throughout the 19th century, Brno children suffered especially from infectious diseases, as evidenced by written documents. The incidence of congenital malformations was reported relatively rarely, metabolic diseases were more frequently observed. Children in foundling homes and orphanages often suffered from, among other things, an “epidemic” of scurvy and rickets. The incidence of these diseases also increased within the context of famine-related warfare.

However, this period of the modern age is also characterised by huge advances in individual medical disciplines, including Obstetrics and Paediatrics. A new era in paediatric care in Moravia was heralded by the opening of the largest and most modern treatment facility for children in Austria-Hungary in 1899 – the Children's Emergency Hospital of Emperor Franz Joseph in Černopolní Street in Brno – where doctors specialising exclusively in paediatric diseases started to work. There were infant, internal, ophthalmic, surgical and orthopaedic departments, and two wards for infectious diseases (Čejka 2002a).

The presented study has sought to supplement some of the findings on the history and occurrence congenital malformations, metabolic and hematologic diseases in children in Moravia, their treatment and healthcare possibilities. It focuses on the period of rapid industrial development (especially in the 18th –19th centuries), when there was a rise in scientific medical knowledge.

ACKNOWLEDGEMENT

We would like to thank Mrs. Jana Vachová, Mrs. Stanislava Bártová and Mrs. Pearl Harris for their skilful technical assistance.

CONFLICT OF INTEREST

On behalf of all authors, the corresponding author states that there is no conflict of interest.

REFERENCES

- Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martín, R. C. (1998): *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baker, B. – Dupras, T. L. – Tocheri, M. W. – Wheeler, S. M. (2005): *The Osteology of Infants and Children*. United States of America: Texas A&M University Press.
- Benike, P. (1985): *Palaeopathology of Danish Skeletons. A Comparative Study of Demography, Disease and Injury*. Copenhagen, Denmark: Akademisk Forlag.
- Bennet, K. A. (1967): Craniostenosis: A review of the etiology and a report of new cases. *American Journal of Physical Anthropology*, 27(1), 1–10.
- Brabcová, P. (2002): Příčiny úmrtí obyvatel svatopetrské farnosti v Brně na konci 18. století. *Vlastivědný věstník moravský*, 54(2), 188–191.
- Buchanan, E. P. – Xue, A. S. – Hollier, L. H. (2014): Craniofacial Syndromes. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 134, 128e–153e.
- Calandrelli, R. – D'Apolito, G. – Gaudino, S. – Stefanetti, M. – Massimi, L. – Di Rocco, C. – Colosimo, C. (2014): Radiological assessment of skull base changes in children with syndromic craniosynostosis: role of "minor" sutures. *Neuroradiology*, 56, 865–875.
- Cohen, M. (1976): Cloverleaf Skull Malformation. In J. Bosma (Ed.), *Bethesda Symposium of the Basicranium* (pp 372–382), Maryland.
- Čejka, J. (2002a): *Dětské nemocnice. Procházka historií*. Brno: Fakultní nemocnice Brno.
- Čejka, J. (2002b): Rincoliniho dětský léčebný ústav v Brně. *Brno v minulosti a dnes* XVI, Brno: Magistrát města Brna, Archiv města Brna.
- Čihák, R. (1987): *Anatomie 1*. Praha: Avicenum.
- Doležal, A. – Kuželka, V. – Zvěřina J. (2009): *Evropa – kolébka vědeckého podniknictví*. Praha: Galén.
- Duchek, V. (1873): O kurdějích (scorbut). *Časopis lékařů českých*, 12, 58–60.
- Dungl, P. – Chromiak, J. – Kofránek, I. – Kubeš, R. – Kalous, T. – Matějovský, Z., Podškupka, A. – Tóth, L. – Adamec, O. – Frydrychová, M. – Hajný, P. – Kasal, T. – Kolman, J. – Koutný, Z. – Majerníček, M. – Matějček, M. – Vaculík, J. – Včelák, J. – Závitkovský, P. – Zvěřina, E. – Ehler, E. – Chroustová, D. – Rejchle, M. – Štrof, J. – Žižková, K (2005): *Ortopedie*. Praha: Grada Publishing.
- Evans, R. J. W. (2003): *Vznik habsburské monarchie 1550-1700*. Praha: Argo.
- Fazekas, I. G. – Kósa, F. (1978): *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fearon, J. A. (2014): Evidence-Based Medicine: Craniosynostosis. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 133(5), 1261–1275.
- Gładkowska-Rzeczycka, J. J. (2001): Rickets in Past and Modern Times – Cases from Some Archaeological sites in Poland. *Anthropologie*, 39(1), 45–56.
- Goodman, A. H. – Armelagos, G. J. (1985): Factors Affecting the Distribution of Enamel Hypoplasias Within the Human Permanent Dentition. *American Journal of Physical Anthropology*, 68(4), 479–493.
- Greene, A. K. – Mulliken, J. B. – Proctor, M. R. – Meara, J. G. – Rogers, G. F. (2008): Phenotypically Unusual Combined Craniosynostoses. Presentation and Management. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 122(3), 853–862.
- Hawgood, B. J. (2010): Sir Edward Mellanby (1884–1955) GBE KCB FRCP FRS: nutrition scientist and medical research mandarin. *Journal of Medical Biography*, 18(3), 150–157.
- Hengen, O. P. (1971): Cribra orbitalia. Pathogenesis and probable Aetiology. *Homo*, 22(2), 57–76.
- Horáčková, L. – Strouhal, E. – Vargová, L. (2004): In: Malina, Jaroslav, ed., *Základy paleopatologie*. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Brno: Akademické nakladatelství CERM, Masarykova univerzita.
- Houštěk, J. – Kubát, K. (1982): Historie, obsah a výuka dětského lékařství. In: Houštěk, J. et al., eds., *Dětské lékařství* (pp. 13–16). Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství.
- Houštěk, J. – Kubát, K. – Hloušková, Z. (1980): *Pediatrická propedeutika*. Praha: Avicenum, zdravotnické nakladatelství.
- Kliková, K. – Krchňáková, T. – Strojil, J. – Kilian, J. – Mihal, V. – Ličeník, R. (2017): Febrilní křeče: doporučený postup pro vyšetření dítěte s nekomplikovanými febrilními křečemi. Adaptovaný doporučený postup American Academy of Pediatrics. *Česko-slovenská Pediatrie*, 72(1), 63–67.
- Knussmann, R. (1988): *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band I., 1. Teil, Stuttgart - N. Y.
- Lewis, M. E. (2004): Endocranial Lesions in Non-adult Skeletons: Understanding their Etiology. *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 82–97.
- Lewis, M. (2018): *Paleopathology of Children. Identification of Paleopathological Conditions in the Human Skeletal Remains of Non-Adults*. London: Elsevier Academic Press.
- Martin, R. – Saller, K. (1957): *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*, 3. Aufl. Band I, III. Stuttgart.
- Mays, S. (2014): The paleopathology of scurvy in Europe. *International Journal of Paleopathology*, 5, 55–62.
- Mays, S. – Brickley, M. – Ives, R. (2006): Skeletal Manifestations of Rickets in Infants and Young Children in a Historic Population from England. *American Journal of Physical Anthropology*, 129(3), 362–374.
- Mazal, V. (1953): Vývoj ústavního léčení dětí v Brně. *Lékařské listy* 8(10), 238–241.
- Meindl, R. S. – Lovejoy, C. O. (1985): Ectocranial suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68, 57–66.
- Møller-Christensen, V. – Sandison, A. T. (1963): Usura orbitae (cribra orbitalia) in the collection of crania in the Anatomy Department of the University of Glasgow. *Pathological Microbiology*, 26, 175–183.
- Moseley, J. E. (1963): Bone changes in hematologic disorders: Implications for Paleopathology. In S. Jarcho (Ed.), *Human Paleopathology* (pp 121–130). New Haven and London: Yale University Press.
- Nopp, L. (1926): Špilberk jeho dějiny a památnosti. Praha: Vojenské muzeum Československé republiky.
- Obršlík, J. (1975): *Inventář k fondu A 42, Zemský nálezinec a sirotčinec v Brně (1780) 1785-1917*, Brno: Státní oblastní archiv.
- Ortner, D. J. (2003): *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. 2nd edition, London: Academic Press.
- Ortner, D. J. – Putschar, W. G. J. (1985): *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Reprint edition. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
- Peltier, L. F. (1993): *Orthopedics: A History & Iconography*. San Francisco: Norman Publishing.
- Pospíšilová, B. – Procházková, O. – Serbouti, K. (2003): Paleopatologické nálezy předčasné oblitterace věčitého švu. *Acta Medica Supplementum*, 46(1-2), 13–21.
- Pospíšilová, B. – Procházková, O. (2006): Paleopatologické Findings of Dry Skulls with Plagiocephaly. *Acta Medica*, 49, 219–226.
- Poul, J. (2009): *Dětská ortopedie*. Praha: Galén.
- Scheuer, L. – Black, S. (2000): *Developmental Juvenile Osteology*. California, USA: Elsevier Academic Press.
- Smartt, J. M. – Singh, D. J. – Reid, R. R. – Hellinger, J. C. – Hsu, V. M. – Bartlett, S. P. (2012): Squamosal Suture Synostosis: A Cause of Atypical Skull Asymmetry. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 130(1), 165–176.
- Steinbock, R. T. (1976): *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas, Publisher.
- Stloukal, M. – Dobisíková, M. – Kuželka, V. – Stránská, P. – Velemínský, P. – Vyhnánek, L. – Zvara, K. (1999): *Antropologie. Příručka pro studium kostí*. Praha: Národní muzeum.
- Šíma, P. – Turek, B. (2015): Příběh vitamínu D. *Živa*, 4, 159–161.
- Tönnis, D. (1987): *Congenital dysplasia and dislocation of the hip*. Berlin: Springer.
- Tručková, Z. – Brabcová, I. (2016): Historie pediatrie a vzdělávání dětských sester v České republice. *Pediatric pro praxi* 17(6), 390–393.
- Ubelaker, D. H. (1987): Estimating Age at Death from Immature Human Skeleton: An Overview. *Journal of Forensic Sciences*, 32(5), 1254–1263.
- Vargová L. – Horáčková, L. (1996): Interesting Cases of Craniosynostoses in Osteological Material from Křtiny Ossarium. *Scripta medica*, 69(6), 313–323.
- Vargová, L. – Horáčková, L. (2011): *Lékařsko-antropologická analýza kosterních pozůstatků z archeologického výzkumu v Brně – Anenské terasy*. Archiv Archaea o.p.s. Brno, unpublished.
- Vargová, L. – Horáčková, L. – Menšíková, M. (2010): *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*. Portál Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. <http://portal.med.muni.cz/clanek-537-zdravotni-pece-o-brnenske-obyvatele-v-18-a-19-stoleti.html>. Accessed 9 March 2010

- Vargová, L. – Horáčková, L. – Vymazalová K. – Svoboda, J. (2013): Palaeopathological analysis of skeletons from the 16th and 17th centuries (Veselí nad Moravou, Czech Republic). *Anthropologie*, 51(3), 397–408.
- Vargová, L. – Zapletalová, D. (2007): Lékařsko-antropologický výzkum kosterních pozůstatků ze hřbitova u Nemocnice Milosrdných bratří v Brně. *Ve službách archeologie*, 2, 128–137.
- Vyhnánek, L. – Bohutová, J. – Belšán, T. – Daneš, J. – Fendrych, P. – Hořák, J. – Horejš, J., Chmel, J. – Křivánek, J. – Ort, J. – Tůma, S. (1988): *Radio-diagnostika. Kapitoly z klinické praxe*. Praha: Grada Publishing.
- Vykoukal, F. V. (1894): *Domácí lékařství*. Praha: Nakladatelství Dr. Frant. Bačovský.
- Welch, T. R. (2000): Vitamin D-deficient rickets. The reemergence of a once-conquered disease. *Journal of Pediatrics*, 137(2), 143–145.
- Zuckerman, M. K. – Garofalo, E. M. – Frolich, B. – Ortner, D. J. (2014): Anemia or scurvy: A pilot study on differential diagnosis of porous and hyperostotic lesions using differential cranial vault thickness in subadult humans. *International Journal of Palaeopathology*, 5, 27–33.
- Žižka, J. (1994): *Diagnostika syndromů a malformací*. Praha: Galén.

Medicínská antropologie jako součást antropologického diskurzu

Václav Soukup

Ústav etnologie, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1

Do redakce doručeno 29. října 2019; k publikaci přijato 24. června 2020

MEDICAL ANTHROPOLOGY AS A PART OF ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE

ABSTRACT The subject of the study is a theoretic analysis of medical anthropology seen as an independent subdiscipline and a thematic area of anthropologic research. The objective of the study is to chart the main trends in medical anthropology and describe its biocultural nature. Special attention is paid to the relation between medical anthropology and death anthropology in the context of dying and attitude to human death. The study analyses the research potential of medical anthropology from intercultural as well as from evolutionary perspective with emphasis on human body transformations during the Neolithic Revolution.

KEY WORDS medical anthropology; culture; human body; health; Neolithic revolution

ABSTRAKT Předmětem studie je teoretická analýza medicínské antropologie jako svébytné subdisciplíny a tematické oblasti antropologických výzkumů. Cílem studie je zmapovat nosné trendy v medicínské antropologii a postihnout její biokulturní charakter. Zvláštní pozornost je věnována vztahu medicínské antropologie a antropologie smrti v kontextu umírání a postoje k lidské smrti. Studie analyzuje výzkumný potenciál medicínské antropologie jak z mezikulturní, tak evoluční perspektivy s důrazem na proměny lidského těla v období neolitické revoluce.

KLÍČOVÁ SLOVA medicínská antropologie; kultura; lidské tělo; zdraví; neolitická revoluce

MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE JAKO SUBDISCIPLÍNA A TEMATICKÁ OBLAST ANTROPOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Pojem antropologie pochází z řeckých slov *anthropos* (člověk) a *logos* (rozum, slovo nauka). Současnou antropologii je možné vymezit jako holistickou, interdisciplinární a komparativní vědu, která se zabývá studiem biologické a kulturní variability lidských populací v čase a prostoru. Charakteristickým rysem současné antropologie je snaha antropologů využívat stále širšího spektra poznatků různých přírodních a společenských věd. Biologické a kulturní antropology v úsilí o integraci různých vědních disciplín spojuje společný předmět jejich výzkumu – člověk. Antropologickou vědou, studující prostřednictvím výzkumů lidského těla biologickou variabilitu lidstva, je fyzická (biologická) antropologie, která se snaží

rekonstruovat průběh evoluce lidského rodu nebo pátrat po příčinách a důsledcích biologické rozmanitosti lidstva. Antropologickou vědou studující kulturní dimenzi lidského rodu je sociokulturní (sociální a kulturní) antropologie, která zkoumá kulturní rozmanitost lidských společností (Miller – Wood 2006; Levinson – Ember 2008; Soukup 2011; Kottak 2007, 2018). Kultura vznikla v průběhu evoluce lidstva jako nadbiologicky vytvořený systém prostředků a mechanismů, jehož prostřednictvím se lidé adaptují k přírodnímu a sociálnímu prostředí. Konkrétní kulturní systémy zahrnují materiální produkty cílevědomé lidské práce (artefakty), sociokulturní regulativy (obyčeje, mravy, zákony, tabu) a ideje (kognitivní a symbolické systémy), které jsou sdíleny a předávány příslušníky určité společnosti (Soukup 2011). Rysem současné antropologie je diferenciací antropologických subdisciplín a tematických oblastí antropologického

výzkumu. Narůstající specializace konkrétních antropologických disciplín představuje logický důsledek snahy antropologů studovat člověka, společnost a kulturu z nejrůznějších zorných úhlů. Nesmírná šíře předmětu antropologických výzkumů tak vedla ke konstituování stále více „specializovaných antropologií“, které kladou důraz na studium velmi širokého spektra různých oblastí lidské činnosti. Jsou-li součástí lidské kultury víra, právo, politika, ekonomika, umění a příbuzenské systémy, je logické, že existují takové antropologické subdisciplíny, jako jsou antropologie náboženství, antropologie práva, politická antropologie, ekonomická antropologie, antropologie umění a antropologie příbuzenských systémů. Logickou součástí antropologických výzkumů byl také vždy zájem o lidské tělo a problémy spojené s péčí o zdraví a léčbou nemocí. Biokulturní orientace antropologie se tak projevila rozvojem výzkumů, které dnes označujeme jako medicínskou antropologii.¹

Za ideové zdroje medicínské antropologie je možné označit antropologické výzkumy evoluce a adaptace, etnografické výzkumy orientované na nativní medicínské praktiky, studium etnopsychiatrických jevů v transkulturní perspektivě a antropologické práce věnované mezinárodnímu zdravotnictví (Brieger 2004). Při studiu medicínských znalostí a postupů mimoevropských kultur antropologové registrovali nejen existenci svébytných „etnomedicín“ a nativních klasifikačních soustav domorodých nemocí, ale také jejich sepětí s místní magií, rituály, čarodějnictvím a náboženstvím (Evans-Pritchard 1937; Waldstein – Adams 2006). Pojem etnomedicína sloužil k označení komparativního studia lékařských systémů s důrazem na nativní přístup k nemoci a jejich léčbě. V ohnisku výzkumu se tak postupně ocitly léčebné praktiky a postoje k nemoci v různých kulturách světa. Západní biomedicína začala být vnímána pouze jako jeden z mnoha možných přístupů k lidskému zdraví a mohla být jako lékařský systém transkulturně srovnávána s odlišnými nativními medicínskými systémy. V 50. a 60. letech 20. století postupně narůstal zájem antropologů o rodící se medicínskou antropologii zejména v souvislosti s praktickým řešením zdravotních problémů obyvatel zemí třetího světa. Zvyšoval se i počet teoretických i empirických studií věnovaných transkulturnímu studiu nezápadních medicínských systémů, které byly vnímány jako svébytné kognitivní a symbolické systémy. Medicínská antropologie v tomto období interdisciplinárně oscilovala na hranici medicíny a obecné antropologie (Foster – Gallatin Anderson 1978; Helman 2001; Lupton 1994). V průběhu 70. let se pod vlivem symbolické a interpretativní antropologie medicínští antropologové věnovali ve stále větší míře analýze etnomedicínských systémů. V ohnisku jejich výzkumného zájmu se ocitla zejména problematika medicínské epistemologie, etnovědy a etnosémantiky. Lékař, pacient a jeho onemocnění byla zkoumána z emické perspektivy jako síť symbolů a významů, které musí být dekodovány a interpretovány v kontextu dané kultury. V 70. letech došlo ve Spojených stá-

tech amerických k institucionalizaci medicínské antropologie. Pod záštitou American Anthropological Association vznikla Society of Medical Anthropology, v jejímž čele stanula psychiatrická Dorothea Cross Leightonová. Ta se zapojila do projektu, který měl podpořit stav zdravotnického systému indiánů kmene Navajo (Navajo Health Project).

V 80. letech antropologové obrátili svoji pozornost ke studiu subkultur a sociokulturních jevů existujících uvnitř západní společnosti. Tento obrat, označovaný jako „anthropology at home“, se promítl do zvýšeného zájmu o výzkum západní biomedicíny jako produktu širších ekonomických, politických, sociálních a globálních procesů. Od 90. let je již možné mluvit o expanzi medicínské antropologie, která stále více ovlivňovala a dodnes ovlivňuje formování alternativních antropologických teorií věnovaných lidské tělesnosti a výzkumu nových lékařských technologií, včetně jejich dopadu na lidské zdraví (Joralemon 2017; Singer – Baer – Long – Pavlotski 2019).

Současná medicínská antropologie představuje dynamicky se rozvíjející biokulturní antropologickou subdisciplínu, která programově využívá poznatky a metody fyzické antropologie, sociokulturní antropologie, antropologické archeologie a lingvistické antropologie. Jedná se o tematickou oblast antropologických výzkumů biologických a kulturních aspektů lidského chování a prožívání, které ovlivňují lidské zdraví, nemoc a zdravotní péči.² Předmětem medicínské antropologie je jak studium zdravotních problémů lidí, tak holisticky a komparativně koncipovaný výzkum zdravotních systémů v širokých sociokulturních kontextech. Zvláštní pozornost je věnována biokulturním a ekologickým faktorům, které ovlivňují lidské zdraví, kvalitu života, vznik a šíření nemocí, jejich prevenci a léčbu, včetně využití alternativních medicínských systémů. Základním rysem medicínské antropologie je snaha popsat, analyzovat a interpretovat péči o lidské zdraví v širších historických, ekologických, sociálních, ekonomických, náboženských a politických souvislostech. Proto medicínští antropologové ve svých výzkumech věnují pozornost širokému spektru faktorů, které ovlivňují lidské zdraví a kvalitu života – životnímu prostředí, sociálním vztahům, sociokulturním institucím, sdíleným hodnotám, normám a idejím, procesům sociokulturní změny a vlivu globalizace, modernizace a ekonomické integrace na proměny současného světa. Mezi preferovaná výzkumná témata medicínské antropologie patří například problematika narození, stárnutí, biokulturní adaptace, systémů zdravotní péče, výživy, infekčních onemocnění, duševního zdraví, globálních epidemií, sexuálních poruch nebo lékařské pomoci v průběhu katastrof (Singer – Erickson 2015). Aplikace

1 Vedle pojmu medicínská antropologie jsou používány také alternativní označení lékařská antropologie, antropologie zdraví nebo antropologie nemoci.

2 Zdraví lze vymezit jako stav tělesné, psychické a sociální funkčnosti organismu, který není limitován nemocí. V západní biomedicině je vznik nemocí připisován objektivním negativním faktorům, jako jsou mikroorganismy, organické poruchy, zranění, podvýživa atd. V tradičních domorodých kulturách byla onemocnění spojována s působením nadpozemských sil, jako jsou démoni, duchové nebo čarodějové. Vznik nemoci lze ale také interpretovat jako důsledek silného emotivního zážitku nebo psychických traumat.

Aplikovaní antropologové se aktivně zapojují do činnosti mezinárodních humanitárních organizací, jako je například Lékaři bez hranic (Médecins Sans Frontières). © Lékaři bez hranic.

ce antropologické doktríny kulturního relativismu na problematiku kulturních reprezentací zdraví, nemoci a lékařské péče umožnila hlubší zamyšlení nad vlivem kultury na to, co daná společnost považuje za normální, deviantní nebo abnormální a přispěla k ověření univerzální platnosti kategorií západní biomedicíny v odlišných kulturách. V ohnisku zájmu medicínských antropologů se ocitl také výzkum genotypových a fenotypových faktorů na psychosomatické rysy osobnosti. Medicínská antropologie nesporně přispěla k rozvoji výzkumů kvality lidského života v kontextu klasických biomedicínských postupů nebo prosazení dlouhodobých léčebných strategií, které se odlišují od invazivních lékařských postupů. Zvýšenou pozornost věnuje také problémům spjatým s implementací západní biomedicíny do kulturních komunit „těch druhých“ a realizaci empirických výzkumů umožňujících pochopit, jak ve vyspělých zemích pacienti a jejich sociální sítě přijímají poznatky o zdraví a nemoci v kontextu vlivu médií, informačních technologií a reklamy. Je také evidentní, že komparativní výzkum systémů lékařské péče a vlivu environmentálních, biologických a sociokulturních faktorů na lidské zdraví bude stále se rozšiřující oblastí antropologických výzkumů. Ústředním tématem medicínské antropologie ale i nadále bude vztah pacienta a lékaře v širším ekologickém a biokulturním kontextu.

Vzhledem k tomu, že kategorie zdraví a nemoc představují významná „kulturní témata“ každé lidské společnosti, výzkum těchto oblastí lidského života umožňuje proniknout jak ke „kulturnímu jádru“ zkoumaných kultur, tak k širším sociálním strukturám, které s péčí o lidské zdraví souvisí. Konkrétní systémy zdravotní péče z tohoto hlediska představují „mikrokosmos“ každé společnosti, který je neoddelitelnou součástí širšího sociokulturního „makrokosmu“ složeného ze širokého spektra ekonomických, sociálních, politických a ideologických vztahů (Helman 2001; Hrešanová 2008; Brown – Closser 2016). Kultura tak vystupuje jako významná determinanta lidského zdraví a lékařské praktiky včetně tzv. „health behaviour“ jsou v ní hluboce zakořeněné (Winkelman 2009). Charakteristickým rysem medicínské antropologie je tak nastolit pluralismus přístupů ke studiu zdraví, nemoci a jejich reprezentací z interkulturní perspektivy.

Snaha medicínských antropologů porozumět prostřednictvím výzkumu mikrosociálního „světa zdravotní péče“ širším globálním makrosociálním procesům, se promítla do konstituování tzv. kritické medicínské antropologie, která dnes představuje jeden z nosných trendů současných antropologických výzkumů. Reprezentanti kritické medicínské antropologie se snaží poukázat na skutečnost, že vznik a šíření nemocí, jako jsou například HIV/AIDS nebo nové formy tuberkulózy,

Specifickou součástí studia medicínských folktaxonomii jsou tzv. kulturně specifické syndromy („culture-bound syndroms“), jejichž projevy se vyskytují pouze v jedné kultuře nebo jsou spjaté jen s omezeným množstvím kultur. Jedná se například o psychózu Windigo postihující indiány kmene Kří. © British Library.

často souvisí s politickými faktory, ekonomickou nerovností, sociální nespravedlností, chudobou, nerovnými genderovými příležitostmi, násilím nebo dokonce genocidou. Takto orientované výzkumy často překračují křehké hranice teoretické antropologie a nachází své uplatnění v medicínsky orientované aplikované antropologii. Je pravděpodobné, že současná celosvětová pandemie způsobená šířením koronaviru, představuje výzvu nejen pro biomedicínu, lékaře, ošetřující personál a zdravotní instituce, ale také pro aplikovaně orientované medicínské antropology. Jedná se totiž o globální biokulturní problém, který neovlivňuje pouze zdraví lidí, ale také způsob života a fungování širokého spektra institucí v postižených zemích. Epidemie koronaviru narušila volný pohyb lidí, distribuci surovin, zboží i služeb. Tím ovlivnila fungování ekonomických, sociálních, politických, zdravotních i vzdělávacích systémů. Vtiskla novou podobu mechanismům sociální kontroly a zdravotní prevence. V celé řadě odvětví způsobila pokles zaměstnanosti, což má negativní vliv na životní úroveň a kvalitu života mnoha milionů lidí. Vznik, průběh a důsledky šíření koronaviru navíc různým způsobem ovlivnily osudy lidských společností z transkulturní perspektivy, neboť vyvolaly odlišné reakce v kulturně odlišných zemích. Proto by bylo užitečné provést z perspektivy medicínské antropologie mezikulturní komparativní analýzu

úspěšnosti opatření, která konkrétní státy v boji s koronavirem přijaly. V souladu s cíli medicínské antropologie by se tak další aktuální oblastí aplikovaného antropologického výzkumu stala deskripce a analýza vlivu koronaviru na lidské zdraví, systémy zdravotní péče a způsob života příslušníků různých kultur. Zvláštní pozornost by přitom měla být věnována sociokulturním, biologickým a zdravotním důsledkům šíření koronaviru jako faktoru a determinanty endogenní a exogenní sociokulturní změny. Již v současné době je totiž zřejmé, že epidemie koronaviru proměňuje jak vnitřní strukturu a fungování konkrétních sociokulturních systémů,³ tak jejich vzájemnou interakci.

Jak již bylo konstatováno, medicínská antropologie je jak teoretickou, tak aplikovanou antropologickou disciplínou (Good 1994; Singer, Baer 2011; Hrešanová 2008; Singer – Erickson 2015). Na jedné straně přispívá k hlubšímu pochopení fungování sociokulturních systémů z perspektivy péče o lidské zdraví, na straně druhé využívá získané poznatky k řízení procesů sociokulturní změny s cílem zkvalitnit stávající systémy zdravotní péče. Aplikovaná medicínská antropologie programově usiluje o řešení problémů souvisejících s onemocněním, jeho léčbou a lidským zdravím. Proto se aplikovaní antropologové aktivně zapojují do činnosti mezinárodních humanitárních organizací, jako jsou Světová zdravotnická organizace (WHO), UNICEF nebo Lékaři bez hranic (Médecins Sans Frontières). Často také přijímají roli učitelů, poradců, expertů či členů interdisciplinárních týmů, které pomáhají řešit komplexní problémy spjaté s vlivem ekologických, demografických, ekonomických a technologických faktorů na lidské zdraví. Z tohoto hlediska mají úzkou vazbu na klinickou antropologii, jež se zabývá praktickým poskytováním péče pacientům umístěným ve zdravotních zařízeních, a na disciplínu označovanou jako „public health“, která se věnuje řešení tíživých zdravotních problémů obyvatel rozvojových zemí (Helman 2001). Velký potenciál aplikované medicínské antropologie spočívá také v tom, že její reprezentanti dokážou zasazovat lokální lékařské problémy do širšího kulturního kontextu a disponují znalostmi a dovednostmi z oblasti interkulturní komunikace.

Aplikovaná medicínská antropologie jako disciplína usilující o prosazování změn v oblasti péče o zdraví a fungování zdravotních systémů, může mít v reálné praxi různou podobu. Podle Merrill Singera lze mluvit minimálně o dvou základních typech aplikovaného výzkumu. První z nich, označovaný jako „praxe korigující systém“, neaspíruje na zásadní proměnu základní struktury sociálních vztahů a transformaci systému zdravotní péče, ale provádí pouze jeho drobná „kosmetická“ zlepšení. Druhý typ, označovaný jako „praxe zpochybňující systém“, je ve svých důsledcích mnohem razantnější, neboť usiluje o trvalou transformaci systému s cílem „demaskovat původ sociální nerovnosti“ (Singer 1995, 90). Podle reprezentantů kritické medicínské antropologie se přístup zpochybňu-

3 Pojem sociokulturní systém je v antropologii používán jako označení systému vzájemně spjatých artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí, které jsou sdíleny příslušníky určité společnosti.

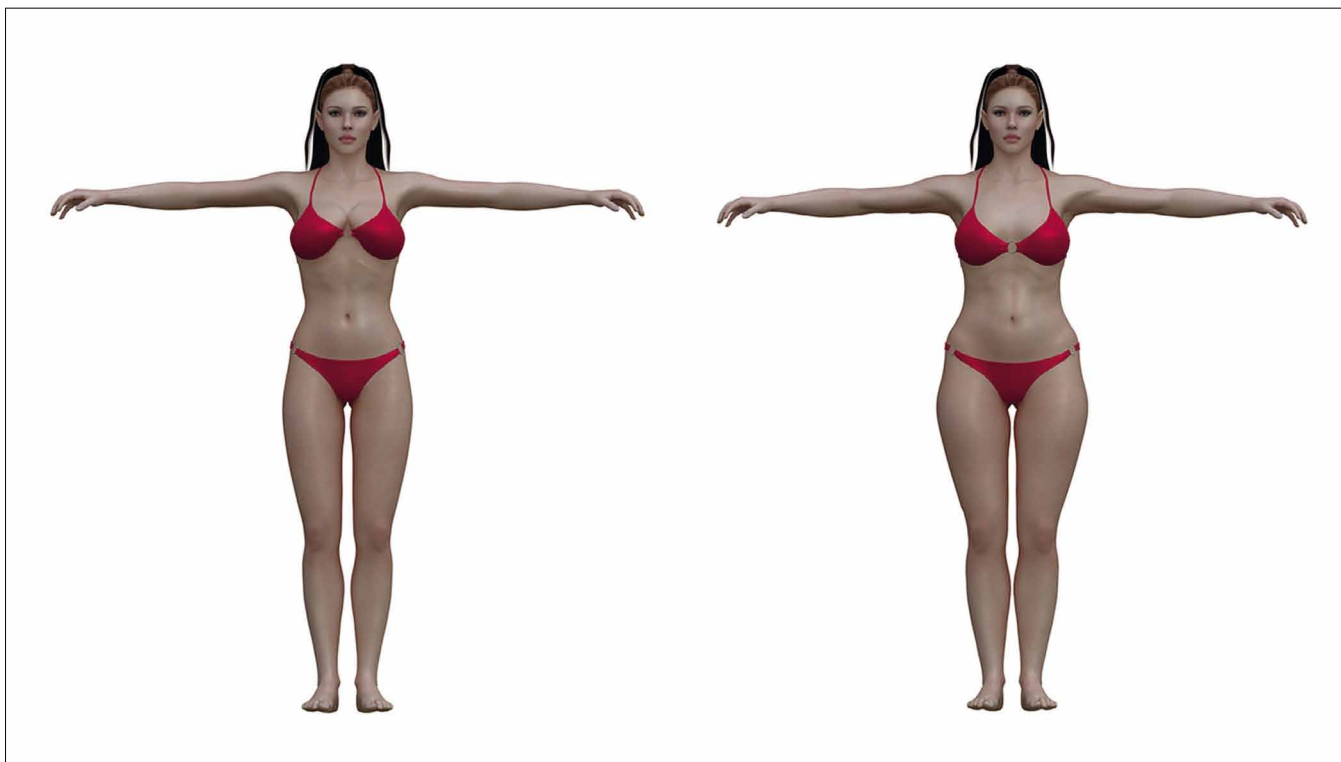
Koncept strukturálního utrpení odkazuje na skutečnost, že nemoc není ryze individuální záležitostí, ale souvisí se sociálními, politickými a ekonomickými podmínkami, které limitují zdraví člověka. V ohnisku výzkumů medicínských antropologů se tak ocitly faktory ovlivňující lidské zdraví, jako je chudoba. © Pexels.

jící systém může stát „mocnou zbraní“, která umožní odhalit negativní dopady ekonomických, politických a sociálních problémů na lidské zdraví.

Jedním z velkých přínosů medicínské antropologie je, že upozornila na gnozeologické limity západní biomedicíny, která byla po dlouhá staletí považovaná za jediný adekvátní, racionální a profesionální přístup k léčbě nemocí. Pojmem biomedicína je označován systém lékařských znalostí a dovedností, který vznikl v průběhu vývoje západní civilizace. Základním axiomem biomedicíny je předpoklad, že nemoc představuje stav organismu, který má biologické příčiny, přičemž léčba by měla směřovat k odstranění těchto příčin (Hahn 1999, 367). Konstituování biomedicíny je ale bohužel spjata s evropocentrickým pocitem nadřazenosti nad etnomedicínou preliterárních společností i alternativními medicínskými systémy nezápadních národů a kultur. Západní medicína jako specifický diskurs v sobě také obsahuje pečeť redukcionismu, neboť má tendenci oddělovat biologické aspekty nemoci od širších sociokulturních a psychosomatických souvislostí. Přesto je dnes biomedicína nejvíce rozšířeným lékařským systémem a je oprávněně označována za globální nebo kosmopolitní medicínu (Miller – Wood 2006). Distribuce západní biomedicíny do různých zemí světa ale vedla k její transformaci do podo-

by pluralitních lékařských systémů, které vykazují celou řadu specifik. V současné době je proto správnější hovořit o stále více se diferencujícím světě biomedicíny (Helman 2001).

Z metodologického hlediska lze vidět přínos medicínské antropologie v tom, že do výzkumů nemocí zavedla doktrínu kulturního relativismu a perspektivu tzv. etické a emické deskripce sociokulturních jevů. V antropologických výzku-
mech pojem etická (vnější) deskripce reprezentuje úhel pohledu západního antropologa, který usiluje o objektivní popis a analýzu zkoumané kultury prostřednictvím svých pojmů, taxonomií a zvoleného vědeckého paradigmatu. Oproti tomu emická (vnitřní) deskripce reprezentuje úhel pohledu zkoumaného domorodce, který svoji kulturu popisuje v nativních pojmech a folktaxonomiích (Pike 1967). Dichotomii etického a emického přístupu ke studiu medicínských systémů výstižně ilustrují pojmy biomedicína (systém poznatků a dovedností západních lékařů) a etnomedicína (systém poznatků a dovedností domorodých léčitelů). Komplementaritu etického a emického přístupu ke konceptualizaci nemoci vyjadřují v medicínské antropologii anglické pojmy „disease“ a „illness“. Termín disease reprezentuje etickou perspektivu neboli hledisko „objektivní“ a „univerzální“ medicínské vědy, která nemoc vnímá a diagnostikuje jako případ reálné a objektivní

Jako příklad medikalizace je kulturní stereotypizace představ o ideální a žádoucí postavě mladé dívky, která může vyvolat řadu ženských zdravotních problémů.
© Today Show.

patologie lidského organismu. Tento přístup je obsažen v širokém spektru diagnostických příruček, které se zabývají diferenciální diagnostikou lidských chorob. Oproti tomu, termín *illness*, který reprezentuje emickou perspektivu pacienta, odkazuje k subjektivně prožívané a vnímané nemoci, která jako sociokulturně podmíněná kategorie nabývá v různých kulturách nejrůznější podoby (Good 1977; Kleinman 1978, 2020; Nettleton 2006). Je zřejmé, že kultura vytváří prostor, „v jehož rámci se nemoci ve smyslu *disease* i další formy utrpení stávají nemocemi ve smyslu *illness*“ (Miller – Wood 2006, 386).⁴ V souvislosti s uplatněním emické perspektivy a aplikací kategorie *illness* jako gnozeologického nástroje umožňujícího pochopit kulturně podmíněné postoje, pocity a stavy nemocného člověka, se v rámci medicínské antropologie prosadil pojem *etnonosologie*, který odkazuje k transkulturnímu výzkumu nativních systémů klasifikace zdravotních problémů a nemocí (Miller – Wood 2006, 386). Specifickou součástí studia medicínských folktaxonomií jsou tzv. kulturně specifické syndromy („*culture-bound syndroms*“), jejichž projevy se vyskytují pouze v jedné kultuře nebo jsou spjaté jen s omezeným množstvím kultur (Miller – Wood, 387). Jedná se například o polární hysterii, se kterou se můžeme setkat mezi Inuity, psy-

chózu Windigo postihující indiány kmenů Krí a Odžibvej nebo onemocnění označované jako *aiyiperi*, které postihuje příslušníky kmene Yoruba v Nigérii.⁵

Za významný pojem medicínské antropologie je možné označit také kategorii strukturálního utrpení („*structural suffering*“). Tento koncept odráží ústřední ideu medicínské antropologie, totiž předpoklad, že lidská onemocnění a s nimi související systémy zdravotní péče, je nezbytné zkoumat v širším historickém a sociokulturním kontextu. Koncept strukturálního utrpení odkazuje na skutečnost, že nemoc není ryze individuální záležitostí, ale souvisí se sociálními, politickými a ekonomickými podmínkami, které limitují zdraví člověka. V ohnisku výzkumů medicínských antropologů se tak ocitly takové faktory ovlivňující lidské zdraví, jako jsou války, hladomory, chudoba nebo nucená migrace (Miller – Wood 2006, 386).

Aspirace moderní medicínské antropologie rozšířit svoji působnost na analýzu stále širšího spektra jevů a procesů, které původně vůbec nebyly zahrnovány do oblasti medicíny, vyjadřuje také pojem medikalizace (Conrad – Schneider

4 Kromě klíčových kategorií *disease* a *illness* se můžeme setkat i s pojmem „*sickness*“, který je používán k popisu a analýze sociokulturní reakce společnosti na nemoc. Významná je také kategorie „*disability*“ (nezpůsobilost), jejímž prostřednictvím je vymezeno jakékoliv zdravotní omezení, jež je vnímáno danou komunitou jako fyzická anomálie.

5 Mezi charakteristické symptomy polární hystérie patří projevy deprese, introvertní mlčenlivost a stavy melancholie, které jsou doprovázeny náhlými záchvaty, při nichž se postižený v křečích válí po sněhu a vydává exaktické výkřiky. Pro psychózu Windigo je typická nechuť k obvykle preferovaným jídlům, sklony k depresi a obavy z kanibalismu, které někdy doprovází sebevražedné sklony. Pro syndrom *aiyiperi* jsou charakteristické hysterické křečovitě poruchy a psychomotorické záchvaty.

V jednoduchých domorodých společnostech byla etnomedicína často spojena s širšími symbolickými systémy, jako jsou magie a náboženství. Léčitelé zde byli například šamani, kteří ke stanovení diagnózy využívali komunikaci s duchovním světem prostřednictvím transu a dalších spirituálních praktik. © Lynn Doran.

1980; Hrešanová 2008). V ohnisku zájmu medicínské antropologie se totiž ocitly oblasti každodenního života, které jsou svojí podstatou spíše sociální povahy, ale přesto ovlivňují lidské zdraví a kvalitu života, a proto vyžadují nastolení medicínské perspektivy, stanovení lékařské diagnózy a uplatnění adekvátní zdravotní péče. Jako příklad medikalizace může být uvedena kulturní stereotypizace představ o ideální a žádoucí postavě mladé dívky, která může (a vyvolává) řadu ženských zdravotních problémů spjatých s dietními praktikami ohrožujícími lidské zdraví.

Medikalizována byla také řada „normálních“ fyziologických procesů probíhajících v ženském organismu jako jsou menopauza, premenstruační syndrom anebo poporodní psychóza. Na zdravotní projevy tohoto typu zdravotních problémů se totiž nepodílí pouze hormonální změny probíhající v ženském organismu, ale také celá řada faktorů sociokulturní povahy (Miles 1991; Lock 1994). Medikalizace se ale netýká pouze žen, neboť ovlivnila také postoj mužů k jejich tělu. Kulturní stereotypizace představ o svalnatém, a tedy i žádoucím mužském těle může někdy vyústit k užívání anabolických androgenních steroidů. Jejich nadužívání ale může po nějakém čase způsobovat neplodnost, gynekomastie, poškození myokardu, změny objemu a srážlivosti krve i poruchy metabolismu tuků (Pyšný 2002).

RUB ŽIVOTA, LÍC SMRTI

Za zcela specifický předmět výzkumů medicínské antropologie je možné označit transkulturní deskripci, analýzu a interpretaci vzájemného vztahu života a smrti. Tak jako jsou prostor a čas základními atributy hmoty, jsou fatálními atributy a limity lidské existence život a smrt. Medicínská antropologie jako věda zkoumající lékařské metody a techniky usilující o záchranu lidského života v různém historickém čase a geografickém prostoru je tak neoddělitelně spjatá s antropologií smrti – vědou, jež programově studuje fenomén smrti v odlišném historickém a sociokulturním kontextu. Lidé od ne-paměti sváděli prostřednictvím medicíny boj o záchranu lidských životů, současně ale vždy a všude byli nuceni reagovat na příchod smrti. Z antropologické perspektivy existuje jen málo tak nadčasových dichotomií jako je život a smrt. Francouzský strukturální antropolog Claude Lévi-Strauss formuloval hypotézu, že myšlení v binárních kontrastech lidem umožňuje konceptualizovat svět a vnášet logiku do světa, který je obklopuje. Vyšel přitom z předpokladu, že prvek systému nemá sám o sobě žádný smysl, ale nabývá jej tím, že vystupuje v opozici ve vztahu k jiným prvkům: „Jednotlivé členy nemají nikdy význam samy o sobě, jejich význam je opoziční a je z jedné strany závislý na historii a kulturním kontextu

a z druhé strany na struktuře systému, v němž je jim dáno figurovat.“ (Lévi-Strauss 1971, 352). Možná právě proto je medicínská antropologie osudově spjatá s antropologií smrti v intencích dichotomie „líc života, rub smrti“ (Soukup 2016). Boj s nemocemi a jejich léčení představují z antropologické perspektivy základní lidskou zkušenost, která je pochopitelná pouze v konkrétním historickém a sociokulturním kontextu.⁶ Jedná se o specifický typ biokulturní adaptace, která variiuje v čase a prostoru. Snaha lidí odvrátit negativní důsledky zranění a nemocí představuje kulturní univerzálii, která se promítla do širokého spektra různých lékařských systémů, které zahrnují specifické, kulturně podmíněné kognitivní a behaviorální komponenty. Součástí lékařských systémů jsou teorie etiologie, jež se snaží vysvětlit příčinu nemocí, taxonomie zranění a chorob. Ty z nativní perspektivy vnášejí do nemocí ohrožujících lidské zdraví klasifikační řád, léčebné metody a techniky umožňující odvrátit destruktivní důsledky epidemií, nemocí a zranění snižujících kvalitu lidského života. Lékařské systémy, které lidstvo v průběhu své existence vytvořilo, nespojuje žádné jednotné paradigma. Konkrétní biomedicínské systémy je proto nutné studovat v konkrétním geografickém prostoru a kulturním kontextu, který ovlivňoval diagnostické, léčebné a terapeutické postupy, které jsou součástí širšího institucionálního a sociokulturního systému. Již v jednoduchých preliterárních společnostech došlo v rámci lékařských systémů k diferenciaci dvou základních statusů a rolí, jež jsou s bojem o lidské zdraví dialekticky spjaté a které dnes označujeme kategoriemi „lékař“ a „pacient“. Nedílnou součástí vztahu lékaře a pacienta jsou na jedné straně systémy lékařských znalostí a dovedností, na straně druhé instituce, které péči o lidské zdraví zajišťují. V jednoduchých domorodých společnostech byla etnomedicína často spojena s širšími symbolickými systémy, jako jsou magie a náboženství. Léčitelé zde byli například šamani, kteří ke stanovení diagnózy využívali komunikaci s duchovním světem prostřednictvím transu a dalších spirituálních praktik (Singer – Baer 2011; Singer – Erickson 2015; Wiley – Allen 2016).

V komplexních společnostech existují velmi sofistikované biolékařské systémy, které jsou charakteristické vysokou úrovní specializace, hierarchie a prestiže, jež ovlivňují vzájemný vztah mezi jednotlivými lékařskými profesemi. Z perspektivy medicínské antropologie je možné klasifikovat bio-

lékařské systémy na tři různé úrovně a typy profesí. První typ zahrnuje široké spektrum konvenčních a vědecky uznávaných lékařských profesí legitimovaných a institucionalizovaných západní společností. Druhý typ biolékařských systémů zastupují lékařské profese označované jako „alternativní medicína“, jejíž součástí je v moderní společnosti již více či méně akceptovaná homeopatie, akupunktura nebo chiropraxe. Třetí typ biolékařské medicíny reprezentují léčitelé praktikující tradiční domorodou medicínu v zemích „třetího světa“. Alternativní a tradiční domorodá medicína, stojící do značné míry v opozici k západní biomedicině, klade důraz na osobní přístup k léčbě pacienta a akcentuje vztah léčitel – pacient – komunita. Na rozdíl od exaktně koncipované moderní biomedicíny, která má tendenci oddělovat biologické, psychologické a sociokulturní příčiny nemocí, tradiční etnomedicína neakcentuje protiklad fyzického těla a lidské mysli. Proto je často úspěšná při léčbě zdravotních problémů, které západní medicína označuje jako psychosomatické (Stepp – Wyndam – Zarger 2002; Olver – Robotin 2012).

Profesní postavení lékaře stojí v přímém protikladu ke kategorii pacient, jehož status je založen na onemocnění nebo zranění. Role vyplývající ze statusu pacienta vyžaduje respektovat a důsledně plnit pokyny lékaře, postupně snižovat závislost na lékařské péči a uzdravit se. Bohužel ale na pacienta, stejně jako na lékaře, čeká dříve nebo později také fatální jistota, již je umírání a smrt. Proto je důležité rozšířit tradiční témata medicínské antropologie, která primárně souvisí s péčí o kvalitu života a péčí o lidské zdraví, o problematiku související s výzkumem takových dimenzí života jako je umírání a smrt. Antropologie života, již nesporně medicínská antropologie je, tak představuje komplementární vědní disciplínu k antropologii smrti. Součástí lidského života je totiž nejen život, ale také nemoc, umírání a smrt, s níž se každý člověk jako příslušník určité kultury musí smířit. Proto existují pohřební rituály a v celé řadě lidských společností se v průběhu dějin zrodila také kulturně konstruovaná víra v posmrtný život. Umírání a smrt je součástí lidského života. Medicínskou antropologii proto nelze redukovat na antropologicky koncipovaný výzkum diagnózy chorob, léčby nemocí a péče o lidské zdraví v holistické a transkulturní perspektivě. Předmětem medicínské antropologie by měl být i pohled do zrcadla odrážejícího temné stránky lidského osudu. Antropologická deskripce, analýza a interpretace smrti jako součásti života totiž umožňuje pochopit limity lidské existence a klást otázky na téma „kdo jsme, odkud jsme a kam jdeme“ (Brown – Closser 2016; Joralemon 2017).

Život a smrt představují dichotomické existenciální párové kategorie označující křehkou pomíjivost lidského osudu, který je fatálně biologicky limitován.⁷ Zrození člověka z hlediště existenciální filozofie německého filozofa Martina Heideggera představuje stav „vrženosti“ (Geworfenheit) do světa.

6 Medicínští antropologové, kteří studují nemoci, zdravotní problémy, lékařské systémy a způsoby léčení nemocí a zdravotních potíží u různých etnik a národů, kladou důraz na holistický, komparativní a kontextuální přístup. Upozorňují na skutečnost, že pod vlivem demografických, technologických, ekonomických a ekologických faktorů výskyt, diagnostika, klasifikace a léčba nemocí u různých společností variiují v čase a prostoru. Například epidemické choroby jako jsou cholera nebo dýmějový mor souvisí s hustotou obyvatelstva, zemědělstvím a urbanizací. Na šíření malárie zase měly vliv takové faktory, jako jsou kácení lesů, růst počtu obyvatelstva a závislosti na zemědělství. Na kvalitu lidského zdraví mají v průmyslové civilizaci vliv takové stresory jako jsou hluk, znečištěné životní prostředí, špatné potravní návyky, zneužívání psychotropních látek, neosobní pracovní organizace a sociální izolace.

7 Smrt představuje multidimenzionální fenomén a proto je důležité při jejím výzkumu využít interdisciplinární perspektivu. Smrt je možné analyzovat jako biologickou nutnost, demografickou konstantu, sociální událost, biosociální faktor nebo kulturní konstrukci.

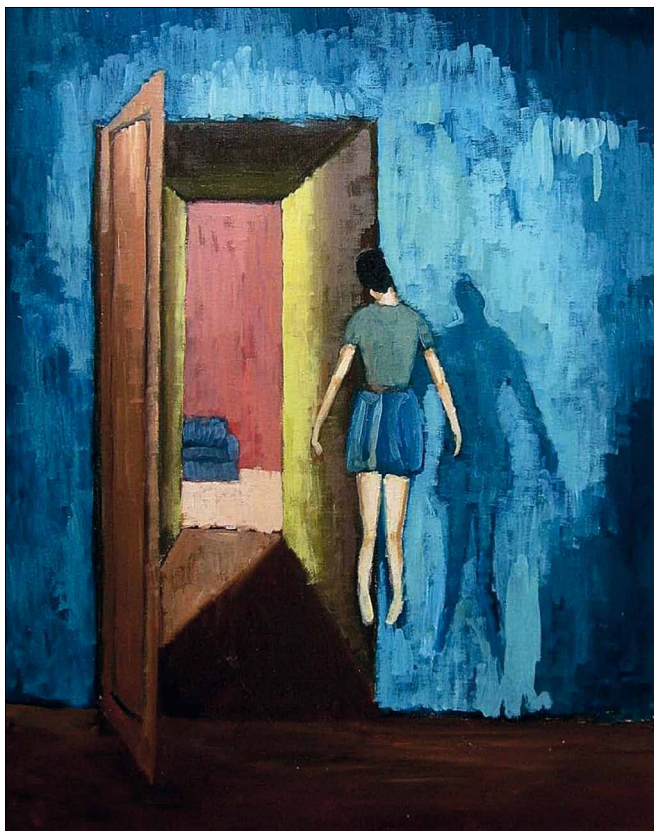

Druhý typ biomedicínských systémů reprezentují lékařské profese označované jako „alternativní medicína“. © SmartGuy.

Kategorie vrženosti odráží existenciální situaci, v níž se člověk po svém narození ocitl. Nezávisle na svém přání se narodil v jím nevybrané historické epoše a konkrétním jazykovém prostředí, společnosti a kultuře, v níž je jako činný reálný subjekt nucen vstoupit do aktivního životního vztahu. Na své pouti životem má ale každý jednotlivec možnost svobodné volby. Může tak naplnit svojí existenci, která mu byla „dána“ aktem zrození, konkrétní autentickou nebo neautentickou životní esencí. Průběh života každého člověka je z této perspektivy příběhem o nekonečných možnostech volby a jediné jistotě, jíž je smrt. Ta ovšem není pouze závěrečnou tečkou za lidským životem, ale také existenciální výzvou a úhlem pohledu, který může přispět k tomu, že člověk prožije autentický život (Heidegger 1927).

Zamyslíme-li se nad svojí každodenností skrze prizma skutečnosti, že naše existence je „bytím pro smrt“, dimenze úzkosti vyplývající z vědomí naší vlastní konečnosti nám umožní nepromarnit svůj život a prožít jej plnohodnotně. Vědomí omezenosti vlastního bytí tak může fungovat jako princip transcendence, jehož prostřednictvím člověk překračuje kruh danosti a vstupuje jako činný subjekt do autentického světa skutečných snů, záměrů a přání (Scherer 2005). Z hlediska medicínské antropologie ale postoj ke smrti stejně jako strach z osamělosti může fungovat v různém kulturním

kontextu jako determinanta ovlivňující lidské zdraví a kvalitu života. Smrt v mezikulturní a historické perspektivě totiž nelze redukovat pouze na biologickou danost. Jedná se totiž také o biosociální faktor a specifickou kulturní konstrukci, která nabývá různého smyslu v kontextu konkrétní kultury. Na jedné straně je nám smrt dána jako biologický limit a osudová jistota vyplývající z faktu, že život je „bytím ke smrti“. Na straně druhé je na úmrtí možné pohlížet jako na kulturně generovaný „sémiotický text“ – symbolickou zprávu odkazující na znakovou a významovou dimenzi smrti. Sociologové při vymezování specifiky biosociálních faktorů jako jsou věk, pohlaví nebo etnická příslušnost mluví o fenoménu „askripce“ neboli skutečnosti, že konkrétním lidem jsou tyto činitele „kulturně“ připsány nezávisle na jejich usilování a přání. Například každému člověku „je dáno“ být příslušníkem určitého pohlaví, jemuž se v průběhu stárnutí pozvolna a objektivně navrhuje věk a na jehož konci stojí biologická smrt. Biosociální faktory neboli „příroda v člověku“, jsou svojí podstatou sociálně neutrální a jako znaková kulturní konstrukce začnou fungovat až za určitých specifických podmínek. Za mechanismy, které z původně sociálně neutrálních faktorů vytvoří kulturní konstrukci, patří „zvýznamnění“ a „sociokulturní kontext“. V průběhu zvýznamnění neboli „přiřazení významu“ se biosociální faktory stanou znakem – začnou zastupo-

„Liminalita“ je stav pomezí a přechodu, pro který je charakteristická dvojznačnost, neurčitost, nerovnováha, zmatek a další symptomy hraniční existence oscilující mezi tím, co bylo v minulosti s tím, co bude v budoucnosti.
© K.D. Farris.

vat něco jiného nežli biologickou danost a stanou se nositelem kulturních významů. Například stáří může být v jedné kultuře vnímáno jak jako symbol moudrosti a pozitivních životních zkušeností a v jiné kultuře naopak jako zpráva o přebytečnosti, obtížnosti a nutnosti péče o staré lidi. Podobně je tomu se smrtí, která může být v jedné kultuře chápána jako definitivní konec lidské existence a v jiné jako počátek nového života. V procesu zvýznamnění hraje zásadní roli kulturní kontext, který utváří sociokulturní hodnoty, normy a ideje, jež jsou biosociálním činitelům v různých kulturách přičítány. Při studiu smrti jako biosociálního faktoru je proto nezbytné vždy analyzovat, jakou symbolickou hodnotu lidé v konkrétním historickém nebo kulturním kontextu umírání a smrti člověka přikládali (Ariès 2000; Scherer 2005; Barloewen 1996; Mühlpachr 2009; Soukup 2016).

Archeologické nálezy hrobů z období mladého paleolitu svědčí o tom, že již v pravěku lidé reagovali na smrt prostřednictvím pohřebních obřadů. Stopy dávných pohřebních obřadů svědčí nejen o existenci určitého náboženského povědomí, ale také o sdílených projevech altruistického citění a symbolického sepětí světa živých a mrtvých (Svoboda 2014; Soukup 2015). O tom, jaký význam pravěcí lidé smrti přikládali a jakou konkrétní podobu měly jejich pohřební rituály, ale

dnes můžeme pouze spekulovat. Podstatně více toho ovšem víme o vztahu člověka ke smrti v kontextu pohřebních rituálů z písemných záznamů a výtvarných děl, které se dochovaly z doby starověku, středověku a novověku. Klíčem k pochopení fenoménu smrti jako v čase a prostoru variující kulturní konstrukce, jsou náboženské systémy, v jejichž rámci lidé svůj vztah k životu a smrti řešili. Důležitou roli z tohoto hlediska sehrály v dějinách lidstva zejména náboženské systémy spjaté s buddhismem, hinduismem, judaismem, křesťanstvím a islámem. Významným kulturním ohniskem těchto náboženství byly pohřební rituály, které dokonce často tvořily ideové a normativní jádro těchto společností. Provedeme-li jejich analýzu a komparaci z perspektivy medicínské antropologie, uvědomíme si, že smrt nepředstavuje pouze biologickou danost, ale také velmi proměnlivý kulturní konstrukt (Barloewen 1996; Winston 2005, 234–238).

Vědomí toho, že smrti se není možné vyhnout a odchod ze života je fatální konstantou lidského bytí, vyústilo v různých světových kulturách ve snahu umírajících i pozůstalých rituálně se smířit s faktem lidské smrtelnosti. Smrt tak bylo možné vnímat jako jinou formu bytí a alternativní dimenzi lidským tělem limitované existence. Rituály spjaté s fenoménem smrti navíc byly symbolickým nástrojem „vyhoštění“ mrtvých ze světa živých a prostředkem ochrany lidí před negativním vlivem entropie vystupující v podobě chátrání a destrukce živých organismů. Již v dávných dobách ale byla zřejmě smrt také vnímána jako logická součást cyklického plynutí času analogickému s rytmem přírody, ve kterém se pravidelně střídají vegetativní cykly zrození, růstu, vrcholu, stáří a smrti. Skutečnost, že ve světě přírody po zimní fázi „smrti“ vegetace dochází na jaře k jejímu pravidelnému „znovuzrození“, možná inspirovala naše dávné předky k víře v nesmrtelnost duše a představě, že cyklicky dochází k jejím návratu. Smrt byla v tradičních společnostech praktikujících animismus často také chápána jako rozchod životního principu (duše) s jejím materiálním nositelem (lidským tělem). Dávná víra lidí, že umírání a smrt je pouhý přechod do jiného světa, kde mrtvý dál žije v pozměněné podobě, se tak promítla do pohřebních zvyků a obřadů (Barloewen 1996; Síg 2006).

Z perspektivy medicínské antropologie je možné smrt, stejně jako narození nebo vstup do manželství, označit za významný a konstitutivní moment, kolem něhož se koncentrují přechodové rituály (rites de passage).⁸ Přechodové rituály reagují na skutečnost, že se v lidském životě v průběhu ontogeneze střídají období klidu s dobou rychlých, výrazných a mnohdy nezvratných změn. Jedná se především o události spjaté se

8 Pojem přechodových rituálů uvedl do antropologické literatury v roce 1909 Arnold van Gennep v knize *Přechodové rituály*. Formuloval zde vlivnou teorii, podle níž ve všech kulturách probíhají důležité změny sociálního postavení člověka ve společnosti prostřednictvím rituálů, které v sobě skrývají univerzálně platnou strukturu. Tu tvoří trojfázové schéma přechodového rituálu, které zahrnuje fáze (1) odloučení, (2) pomezí a opětovného (3) začlenění jedince do nového statusu. Gennepovy úvahy na téma pomezí ve druhé polovině 20. století rozpracoval zejména Victor Turner v knize *Průběh rituálu* (1969).

změnou statusu člověka v sociální struktuře, která je často doprovázena společenskými rituály ovlivňujícími život jednotlivce. V první fázi těchto rituálů je člověk symbolicky nebo fakticky odloučen od statusu nebo situace, v níž se nacházel v minulosti. Po tomto oddělení prochází druhou fází, pro níž je charakteristický stav „liminality“. Jedná se o stav pomezí a přechodu, pro který je charakteristická dvojznačnost, neurčitost, nerovnováha, zmatek a další symptomy hraniční existence oscilující mezi tím, co bylo v minulosti s tím, co bude v budoucnosti. Třetí a závěrečná fáze rituálů přechodu často představuje zrcadlově obrácený odraz fáze první, neboť se jedná o (znovu)přijetí. Jedinec, který byl na počátku odloučen, je totiž v tomto stádiu rituálu, prostřednictvím nově získaného statusu, opětovně začleněn do společnosti nebo širšího univerza sdíleného příslušníky dané kultury.

Aplikujeme-li teorii přechodových rituálů na analýzu umírání a smrti, pak můžeme ztotožnit fázi „odloučení“ s dobou umírání a následnou smrtí člověka, která oddělila zemřelého od jeho předešlého sociálního statusu. Zde je nutné podotknout, že každá lidská společnost se s příchodem smrti a faktem odchodu člověka ze světa živých vyrovnává normativně stanoveným způsobem. Fázi „pomezí“ (liminality) lze ztotožnit s obdobím, v němž probíhají ústřední rituály spojené s loučením se zesnulým. Jejich součástí je obvykle pohřební průvod a s ním spojené obřady a vzorce chování. V tomto stádiu je ritualizovaný vztah k zesnulému konstruován ze strany pozůstalých v kulturních kategoriích zdůrazňujících přechod z minulosti do budoucnosti. Závěrečnou fází neboli „začlenění“ lze ztotožnit s pohřbem a aktivitami souvisejícími s uctíváním předků a zesnulých. Prostřednictvím těchto obřadů se zesnulý v nově získaném statusu opět stává součástí ideových systémů dané společnosti a nachází tak i nové místo v univerzu, které tvoří nedílný kontextuální rámec každé kultury (Gennep 1997).

Mezikulturní výzkumy medicínských antropologů mohou významným způsobem přispět k poznání toho, jak v různých kulturách léčitelé a jejich pacienti přistupují k lidskému zdraví, nemoci, umírání a smrti. Problematika zdraví a nemoci postihujících lidské tělo ale představuje velkou výzvu také pro klasickou fyzickou antropologii a paleoantropologii, které studují proměny lidského organismu v evoluční perspektivě. V průběhu antropogeneze lze totiž vysledovat existenci vztahu mezi proměnami životního prostředí, potravní strategií našich evolučních předků, lidským zdravím a nemocí. „Obecná neschopnost naší společnosti uvažovat o lidské evoluci je hlavním důvodem naší neschopnosti účinně předcházet nemocem, jimž se předcházet dá. Naše těla mají příběh – evoluční příběh –, od kterého se toho hodně odvíjí. Jednak evoluce vysvětluje, proč jsou naše těla taková, jaká jsou, a nabízí tak vodítka, jak předejít onemocněním. Proč máme takový sklon k tloustnutí? Proč se někdy jídlem dokážeme doslova udávit? Proč se klenba našich nohou někdy bortí? Proč máme záda, která bolí? Evoluční příběh našeho těla bychom měli brát v úvahu i proto, že nám pomůže pochopit, na co naše těla jsou a na co nejsou adaptovaná.“ (Lieberman 2016, 11)

ZDRAVÍ A NEMOC V EVOLUČNÍ PERSPEKTIVĚ

Úsvit lidstva je spojený se vznikem dvojných afrických primátů, kterým říkáme hominíné. Tímto pojmem antropologové označují současné lidi a všechny jejich bipední pravěké předky. Ti se před 7 až 5 miliony let oddělili od afrických lidoopů a zahájili tak dlouhou evoluční odyseu směřující k současnému anatomicky modernímu člověku. Ranní archaičtí hominíné (*Sahelanthropus tchadensis*, *Ardipithecus ramidus*, *Orrorin tugenensis*) svým vzhledem ještě připomínali lidoopy, ale lišili se od nich chůzí po dvou končetinách. Transformace lidoopů do podoby vzpřímených dvojnožců představuje klíčový zvrat v evoluci lidského těla, neboť zbavila horní končetiny jejich původní lokomotorické funkce a vytvořila předpoklady pro vznik lidských rukou. Chůze po dvou končetinách navíc byla energeticky výhodná a umožňovala efektivně transportovat v krajině rozptýlenou rostlinou potravu. Vzpřímený postoj byl také užitečný při sběru plodů, které rostou na větvích stromů a keřů. Důležité také je, že umožňoval vizuální kontrolu teritoria a tím i ochranu před nečekaným útokem nebezpečných predátorů.

Vzpřímená chůze, která znamenala doslova revoluci ve vývoji lidského těla, ale přinesla se sebou také řadu zdravotních problémů, s nimiž se dnes lidé potýkají. Vedlejším produktem přestavby lidské kostry do vzpřímené polohy jsou například bolesti zad, ztuhlý krk, potíže s koleny a občasné problémy se zvrtnutými kotníky. Ještě větší daň za bipedii zaplatily ženy, kterým v době těhotenství komplikuje život narůstající váha, která postupně posouvá těžiště těla před kyčle a nohy, čímž vzpřímený postoj ztrácí na stabilitě. Snaha budoucích matek eliminovat tyto negativní faktory, vede k tomu, že ve zvýšené míře zapojují do pohybu zádové svaly nebo mají tendenci se zaklánět, což ale má negativní vliv na bederní obratle, které se „rozjíždějí“. Vysokou cenu za bipedii ženy také zaplatily tím, že vzpřímená chůze vyžaduje užší boky, což v průběhu evoluce vedlo k přestavbě pánve a zúžení porodního kanálu. Stavba pánve totiž musí umožňovat jak chůzi po dvou končetinách, tak porod dítěte s velkým mozkem a širokými rameny. Otvor ženské pánve je ale u anatomicky moderního člověka tak stísněný, že se plod při své cestě porodním kanálem musí potáčet. Někdy dokonce v průběhu porodu dochází ke zmáčknutí hlavičky novorozence, aby se lebka o několik milimetrů stlačila a dítě se tak mohlo dostat na svět. Ve srovnání s člověkem rodí většina primátů snadněji. Například šimpanzí mládě do prostoru pánve vstupuje i vystupuje relativně rychle, bez otáčení a rodí se s tváří vzhůru, takže ho matka může sama vytáhnout ven. Bipédie způsobila, že se porod lidských dětí stal komplikovaným, neboť velikost hlav novorozenců byla limitujícím faktorem a nezanedbatelným rizikem pro život dítěte i matky. Řešením, které „zvyhodnil“ přírodní výběr, byly porody probíhající v době, kdy byly hlava a mozek dítěte relativně malé a poměrně tvárné. Lidé tak ve srovnání s jinými primáty začali rodit své děti předčasně, což se již v pravěku promítlo do zvýšené bezmocnosti novorozenců, kteří potřebovali větší mateřskou péči. Mezi další nevýhody přechodu z kvadrupédie na bipedii u archaických hominínů patřila

ztráta rychlosti (ve srovnání s čtyřnohými lidoopy) a snížení schopnosti šplhání v korunách stromů (ve srovnání s šimpanzi). Vznik bipedie u prvních homininů je klasickou ukázkou „evolučního obchodu“, který necíleně provádí přírodní výběr a současně funguje na principu „něco za něco“. Vzpřímená postava a uvolnění předních končetin na jedné straně poskytly předkům člověka adaptivní výhodu, kterou v následujících fázích evoluce úspěšně využili k přetváření přírody prostředky kultury. Na straně druhé ještě dnes anatomicky moderní lidé platí za evoluční „dar bipedie“ zdravotními problémy (Susman – Stern 1983; Harari 2013; Soukup 2015; Lieberman 2016).

Bipedie ale byla jen prvním krokem k dalším proměnám těla našich předků. Nová kapitola v evoluci lidstva je spjatá s příslušníky rodu *Australopithecus*, jehož četné druhy obývaly před 4,2–1,4 milionu let území východní, střední a jižní Afriky. Evolučním ohniskem byli před 4,1 až 3 miliony let východoafričtí reprezentanti druhu *Australopithecus afarensis*. Jejich potravní základna vedle ovoce, požitelných listů a semen zřejmě zahrnovala výživné „nouzové potraviny“ skryté pod zemí v podobě kořenů, hlíz nebo cibulí. Doplnkovým zdrojem stravy mohl být také hmyz a drobní obratlovci. Pravěcí homininé tak získali nový „evoluční dar“, s jehož důsledky se dnes potýká i anatomicky moderní člověk. Na evoluční scénu totiž vstoupil všeho schopný „všežravec“. I za tento dar, který byl „digitální řekou DNA“ předáván z generace na generaci, dnes anatomicky moderní lidé platí svou daň v podobě ničím nelimitované všežravosti a následné obezity (Susman – Stern 1983; Henke – Tattersall 2007; Lockwood 2008).

Adaptační potenciál, spjatý s bipedií a všežravostí, začali úspěšně uplatňovat první zástupci rodu *Homo*, kteří se od australopitéků odštěpili před 2,8 až 2,5 milionu let. Základ jejich jídelníčku sice tvořila, stejně jako u australopitéků, převážně rostlinná strava, tu ale dokázali doplňovat masem zbylým z kořisti masožravých dravců a z těl přirozeně uhynulých zvířat. Jinými slovy raní příslušníci rodu *Homo* svoji všežravost v oblasti živočišných proteinů uspokojovali prostřednictvím mrchožroutství. Významnou roli v této nové potravní strategii zřejmě již sehrávaly jednoduché kamenné nástroje (oldowanská industrie), které ovšem nesloužily k lovu, ale k tomu, aby naši mrchožroutští předci odřezali zbytky masa z kostí již mrtvého zvířete nebo jimi rozdrtili jejich kosti, aby získali cenný živočišný morek. Tato potravní strategie se úspěšně promítla do dalšího „evolučního daru“, který zásadním způsobem ovlivnil nejen genezi člověka a kultury, ale také osud současných lidí. Tímto darem byl „rozpínající se mozek“. Asi před 2 miliony let došlo u příslušníků druhu *Homo habilis* k růstu objemu mozku. Nárůst šedé mozkové kůry, zejména rozvoj neokortexu umožnil příslušníkům lidského rodu ve stále větší míře a kvalitativně novým způsobem přijímat a zpracovávat informace o vnějším světě. Další růst objemu lidského mozku, který před 1,8 až 1,4 milionu let proběhl u druhů *Homo ergaster* a *Homo erectus*, pozitivně ovlivnil vývoj materiální technologie (acheulská industrie) a umožnil stále více přetvářet přírodu prostředky kultury. Zvětšující se mozek byl ale z hlediska jeho požadavků na příjem energie „danajský dar“.

Potenciálním evolučním ohniskem směřujícím k rodu *Homo* mohl být druh *Australopithecus afarensis*. © John Gurche.

Bipedního „všežravce“ na jeho evoluční pouti totiž začal doprovázet „požírač“ energie lidského těla – mozek. Řešením, které se pozitivně promítlo do efektivního fungování lidského organismu, byla narůstající konzumace masité a tepelně upravované potravy. Richard Wrangham v této souvislosti formuloval hypotézu, že v této fázi lidské evoluce nebylo podstatné pouze to, co lidé jedli, ale také to, jak potravu před konzumací tepelně upravili. Podle jeho názoru základní podíl na zkracování délky střev a růstu objemu lidského mozku v průběhu antropogeneze měly dva základní faktory – zvyšující se konzumace masa a jeho tepelná úprava (Wrangham 2009). Bipedie, všežravost, artefakty, mozek a užívání ohně představují základní faktory ovlivňující evoluci lidského těla i jeho schopnost uchovat si zdraví a úspěšně čelit nemocem. Před 700 až 200 tisíci lety již využili archaičtí *Homo sapiens*, reprezentovaní druhem *Homo heidelbergensis*, tento adaptivní potenciál k vytvoření „podvojně ekonomiky“ založené na sběru rostlinných plodin a stále více efektivnějším lovu, který se stal zdrojem živočišných proteinů. Kolébkou lidstva byla i nadále Afrika, kde se před 200 až 140 tisíci lety objevili první anatomicky moderní lidé – druh *Homo sapiens*. Před 75 tisíci lety se příslušníci tohoto druhu úspěšně začali šířit „ven

Kolébkou lidstva byla Afrika, kde se před 200 až 140 tisíci lety objevili první anatomicky moderní lidé – druh *Homo sapiens*. © Matteo De Stefano.

z Afriky“, aby v relativně krátké době osídlili celý svět a jako úspěšní lovci a sběrači stanuli na vrcholu potravního řetězce. Pro pochopení medicínských problémů, které ovlivňují fungování lidského těla, je nezbytné obrátit pozornost k původnímu prostředí evolučních adaptací („environment of evolutionary adaptedness“) našich homininních předků. Rozhodující fáze antropogeneze jsou totiž spjaty s horkým slunečním klimatem, savanou a lesostepí východní Afriky. V té době lidé žili v malých lovecko-sběračských tlupách s poměrně složitou sociální strukturou a recipročními vzorci chování. Efektivní interakce s ostatními příslušníky tlupy byla pro přežití stejně důležitá jako schopnost úspěšně čelit predátorům nebo zajistit dostatečné množství potravy. Právě v tomto ekologickém a sociálním prostředí vznikly specifické adaptivní problémy, jimž byli naši předkové nuceni čelit, aby přežili a předali své geny příštím generacím. Lze předpokládat, že v průběhu evoluce lidského rodu přirozený výběr přispěl ke vzniku takových mentálních modulů a vzorců chování, které v tomto prostředí umožnily řešit následující adaptivní problémy:

1. Moduly úniku před predátory – schopnost včas odhalit potenciální nepřátele a spustit únikové nebo obranné vzorce chování.
2. Moduly potravních preferencí – orientace na výživné zdroje potravy obsahující zvýšené množství tuku a cukru a schopnost eliminace potravy jedovaté a nepoživatelné.
3. Moduly utváření spojeneckých svazků – preference reciprocity a posilování principu přátelství, spojení a kolektivní spolupráce.

4. Moduly zajišťující pomoc dětem a jiným příbuzným – intenzivní nerekiproční altruismus ve vztahu k vlastním dětem a příbuzným včetně alokace zdrojů potomkům.

5. Moduly čtení mysli – schopnost odhadovat, co si jiní lidé myslí na základě empatie a sledování jejich mluvy a jednání.

6. Jazykové moduly – adaptační mechanismus umožňující přenos informací a komunikaci s ostatními lidmi.

7. Moduly výběru partnera – reprodukční strategie zajišťující úspěšné předávání genů dalším generacím (Evans – Zarate 2002).

Tyto základní moduly sehrály klíčovou roli v průběhu evoluce lidstva. Díky přirozenému výběru se staly rozhodující strategií zajišťující přežití v původním prostředí evolučních adaptací a dodnes přetrvávají v mentální výbavě současného člověka. Anatomicky moderní lidé totiž opustili Afriku teprve před 75 tisíci lety a období přetváření světa zemědělskými technologiemi zahájili před pouhými 11 až 8 tisíci lety. Z perspektivy medicínské antropologie je proto nezbytné si uvědomit, že moduly, které dnes užíváme k řešení adaptivních problémů, nevznikly v prostředí usedlých zemědělských nebo průmyslových společností, ale jsou produktem světa doby kamenné (Barkow – Cosmides – Tooby 1997). Psychické a fyzické adaptace, jimiž dnes lidé disponují, byly totiž plně funkční v původním prostředí evolučních adaptací, ale jsou již špatně použitelné nebo nepoužitelné v současném moderním světě. Pro medicínskou antropologii je toto zjištění naprosto zásadní. Umožňuje totiž pohlížet na celou řadu současných nemocí jako na „nemoci z nesouladu“. Zdrojem „evolučního nesoula-

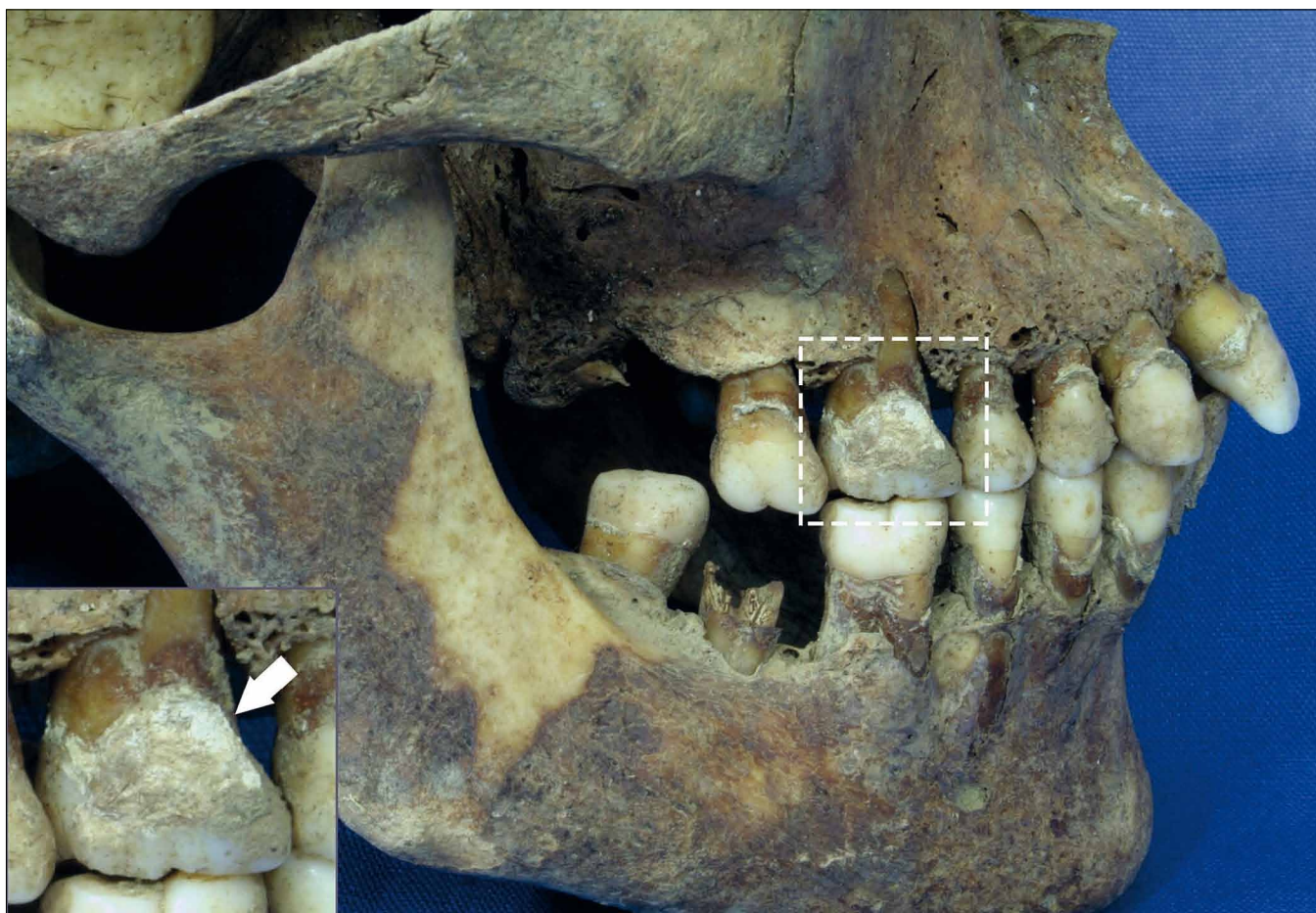

Významným mezníkem v evoluci lidstva, který způsobil růst „nemocí z nesouladu“ a ovlivnil zdraví lidí, se stal přechod od sběru a lovu k pastevectví a zemědělství. © Joseph Nevadomsky.

du“ je na jedné straně kulturní evoluce, která prostřednictvím lidské invence a inovace přetváří svět, který nás obklopuje, na straně druhé je to migrace, v jejímž průběhu lidé vstupují do nových prostředí, na která ale lidská těla nejsou dostatečně adaptována. „Existuje hodně onemocnění z nesouladu, ale všechna jsou důsledkem změn prostředí, jež pozměňují fungování těla. Nejjednodušším způsobem, jak klasifikovat onemocnění z nesouladu, je podle změny podnětu životního prostředí. Široce řečeno, většina onemocnění nastává, když obvyklý podnět vzroste nebo naopak klesne pod úroveň, na kterou je tělo adaptované; nebo když je podnět zcela nový a tělo na něj není adaptováno vůbec.“ (Lieberman 2016, 185). Lidské zdraví v období pravěku neovlivňovaly pouze potraviní, ekologické a klimatické faktory, ale také úrazy, strádání, nemoci a zranění. Archeologické a paleopatologické nálezy svědčí o tom, že naši předkové byli sužováni například artrózou nebo zlomeninami končetin. Je ale zřejmé, že příslušníci loveckých a sběračských společností většinou netrpěli podvýživou a disponovali poměrně pestrými zdroji potravy. Obtěžovali je sice parazitičtí červi, klíšťata a různé druhy čle-

novců, kteří jsou zdrojem abovirových infekcí, ale neštovice, spalničky nebo chřipka je neohrožovaly. Nízký počet členů migrujících tlup a neustálá změna tábořišť je chránila před infekčními chorobami vznikajícími demografickým růstem a kumulací odpadu a nečistot. V neposlední řadě způsob života spjatý s lovem zvířat a sběrem rostlinné potravy podporoval jejich fyzickou zdatnost. Lze předpokládat, že součástí léčení byly kromě ošetření fyzických zranění také léčebné rituály spjaté se šamanismem. Nelze také vyloučit znalost a používání léčivých rostlin.

Významným mezníkem v evoluci lidstva, který způsobil růst nemocí z nesouladu a fatálně ovlivnil zdraví lidí, se stal přechod od sběru a lovu k pastevectví a zemědělství. Bipední všežravec, s mozkem anatomicky moderního člověka, před 11 až 8 tisíci lety zahájil éru neolitické revoluce spjaté s kultivací a regulovaným pěstováním rostlin a domestikací zvířat. Kočovní způsob života původních sběračů a lovců byl postupně nahrazen budováním trvalých sídel, která zemědělcům a pastevcům umožňovala starat se o svá pole a stáda dobytka. Zamyslíme-li se nad genezí zemědělství z biblické perspekti-

Zemědělská revoluce se sebou přinesla i závažné zdravotní problémy související se zvýšenou konzumací sacharidů (škrobu), které při konzumaci zemědělských produktů ulpívají na zubech a přitahují bakterie. © Phys.org

vy, pak můžeme vnímat vyhoštění Adama a Evy z ráje, který oplýval hojným a snadno dostupným lahodným ovocem, k odsouzení lidského rodu k lopotnému životu zemědělců, kteří byli nuceni bojovat „v potu tváře“ o svůj „chléb vezdejší“. Pohlédneme-li na neolitickou revoluci z perspektivy medicínské antropologie, zjistíme, že kontrolovaná produkce zemědělských a živočišných potravin se promítla do způsobu života našich předků nejen v oblasti stravování, ale také v tom, jak se lidé biologicky reprodukovali, programovali své pracovní aktivity, regulovali svojí tělesnou teplotu, reagovali na infekční nemoci nebo jak mezi sebou komunikovali a kooperovali. Změny, které způsobila neolitická revoluce, měly zásadní význam pro evoluci lidského těla, šíření nemocí a snížení kvality života velké části lidské populace. Na evoluční scéně se totiž ve stále větší míře začaly prosazovat nové nemoci, zvýšená kazivost zubů, nutriční nedostatky a infekční epidemie. Někteří vědci, jako například Jared Diamond, se proto domnívají, že přechod k zemědělství byl „největší chybou“ lidstva. Na rozdíl od pestrého jídelníčku lovců a sběračů, kteří konzumují mimořádně pestré stravy, zemědělci redukovali svůj jídelníček na několik málo základních plodin s vysokým výnosem. To ve svých důsledcích vedlo ke ztrátě nutriční pestrosti jejich stravy a nižšímu obsahu vitamínů a minerálů, než který

obsahují divoce rostoucí rostliny, jimiž se živí lovci a sběrači (Diamond 2000). Škrobovitější potraviny, které neolitické zemědělci konzumovali, obsahovaly méně vláknin, bílkovin, minerálů i vitamínů. „Jídelní lístek“ evropského zemědělce v období neolitu primárně tvořil chléb upečený z pšenice, ječmene nebo žita. V podobě přílohy (nebo samostatné potravy) vystupoval hrách nebo čočka. Tuto fádni stravu doplňovaly mléčné výrobky (mléko, sýry), sezónní ovoce a příležitostně i maso. Jednostranná potrava ale nebyla jediným limitem ovlivňujícím lidské zdraví a evoluci lidského těla. Nebezpečná byla také orientace na pěstování několika málo nebo dokonce jenom jedné zemědělské plodiny, což fatálně zvýšilo (v případě neúrody) riziko hladomorů (Barker 2006).

Mezi další významný faktor, který negativně ovlivňoval stravu neolitiků, patří skladování zemědělských plodin, jež způsobuje pokles kalorického obsahu potravin a zvyšuje riziko jejich kontaminace škodlivými látkami nebo plísní. Zemědělská revoluce se sebou přinesla i závažné zdravotní problémy související se zvýšenou konzumací sacharidů (škrobu), které při konzumaci zemědělských produktů ulpívají na zubech a přitahují bakterie. V ústech se množí se bakterie při trávení cukrů vylučují kyselinu, která destruuje zubní sklovinu a způsobuje zubní kazy. Ty se již v období neolitu staly zdro-

Významný zvrat v životě pravěkých lidí znamenalo napřed příležitostné a poté pravidelné užívání ohně. © Nathan McCord.

jem značných bolestí a způsobovaly fatální infekční záněty čelistí. „U lovců a sběračů se zubní kazy vyskytují vzácně, ale u prvních zemědělců jsou naprosto běžné. Na Blízkém východě vyskočilo množství jedinců s kazy ze zhruba 2 procent před nástupem zemědělství na 13 procent počátkem neolitu; v pozdějších obdobích se dále zvyšovalo...“ (Lieberman 2016, 211–212)

Škrobnaté potraviny ovlivňují také tělesný metabolismus, například tím, že způsobují nárůst cukru v krvi, s nímž se není lidská trávicí soustava schopna efektivně vypořádat. Příliš rychlý přísun nadměrného množství cukru proto může vyvolat tak závažné onemocnění jako je cukrovka. Destructivní vliv sacharidů se sice v plném rozsahu projevil až v moderní, průmyslově vyráběné potravě, ale již organismus neolitických zemědělců, se s přílivem cukru do organismu pokoušel adaptivně vyrovnat zvýšením produkce inzulínu. Dalším kontroverzním důsledkem neolitické revoluce byl růst počtu populace. Stále více potomků totiž vyžadovalo stále více potravin a zvyšovalo hustotu populace koncentrovanou ve stále více rostoucích neolitických sídlech. Vysoká koncentrace obyvatel společně s růstem obchodu ale usnadňovala šíření infekčních nemocí. Na evoluční scéně se tak s příchodem neolitu objevil fenomén epidemií, který mezi lovci a sběrači téměř neexistoval. V průběhu dalšího vývoje se tak metlou

lidstva staly takové nemoci, jako jsou tuberkulóza, lepra, malárie, syfilis, mor, neštovice nebo chřipka. K nárůstu počtu infekčních nemocí přispěla také domestikace zvířat. Příliš blízký kontakt s dobytčím má například podíl na šíření tuberkulózy, spalniček a záškrtu, zatímco chřipka se šířila od prasat a kačken. Maso navíc obsahovalo i mikroby tyfu, brucelózy nebo hemoragické horečky. Hrozbou pro lidské zdraví byly také organismy žijící s člověkem v symbióze – tasemnice a bakterie (Porter 2001).

K paradoxům neolitické revoluce patřila neustálá oscilace mezi jejími klady a zápory. Na jedné straně vedl vznik zemědělství ke zvýšení objemu dostupné potravy, což umožnilo růst počtu obyvatelstva, na straně druhé investování potravních přebytků do potomků prohlubovalo závislost lidí na zemědělské produkci. Na Blízkém východě lze z kosterních pozůstatků neolitiků vyčíst, jak přechod k novému způsobu obživy modifikoval výšku lidského těla. O úspěchu neolitické revoluce v její počáteční fázi svědčí skutečnost, že výška před 12 až 11 tisíci lety lidí stoupla o téměř 4 centimetry. Již před 8 až 7 tisíci lety se ale do výšky postavy promítl nutriční stres a šířící se nemoci, což vedlo k postupnému snižování výšky lidského těla (Simmons 2011). Podobný trend, svědčící o tom, že těla zemědělců negativně ovlivňovaly infekční choroby, dřina na polích, jednostranná skladba potravy a občas-

né nedostatky jídla, lze zaznamenat také v Mezoamerice, kde došlo k redukci výšky lidského těla v průměru o 7 centimetrů nebo v neolitické Číně, kde bylo zaznamenáno snížení výšky lidského těla o 8 centimetrů (Lieberman 2016). Po počátečním úspěchu neolitické revoluce se začala prosazovat její „odvrácená tvář“, která poznamenala jak lidská těla, tak sociální vztahy založené na nerovnosti a vykořisťování, které se zrodily společně se vznikem prvních starověkých států.

OTEVŘENÁ PANDOŘINA SKŘÍŇKA

Na úsvitu lidstva byli naši dávní předkové bezbranní bipední primáti, jejichž primárním zdrojem potravy byla rostlinná strava. V průběhu evoluce pravěcí lidé úspěšně rozšířili svoji potravní strategii o systematické vyhledávání a konzumaci pozůstatků hostin výkonných predátorů, jakými jsou lvi nebo tygři. Mrchožroutská orientace a příležitostný lov malých zvířat postupně poskytly našim předkům cenný zdroj živočišných proteinů a stimulovaly růst jejich mozků. V následujícím vývojovém období se proto objevují první komplexní sběračsko-lovecké lidské populace. Život pravěkých lidí zásadním způsobem determinovaly dva živly – voda a oheň. Voda jako přírodní zdroj byla základní podmínkou lidské existence. Její zdroje ovlivňovaly pohyb migrujících tlup lovců a sběračů i výběr místa pro trvalejší sídla. Významný zvrat v životě pravěkých lidí znamenalo napřed příležitostné a poté pravidelné užívání ohně. Tepelná úprava potravy pozitivně ovlivnila růst mozku a vedla k redukci střev, chrupu a žvýkacích svalů. Ovládnutím ohně byla završena evoluční cesta od „syrového k vařenému“ a narýsována symbolická čára, která oddělila člověka od přírody.

V době vzniku a šíření anatomicky moderního člověka, který získal hrdé označení *Homo sapiens*, již lidé nebyli pouhé oběti velkých šelem. Díky efektivním loveckým technologiím a „touze po masu“ lidé vyhubili četné druhy megafauny, která na řadě světadílů s jejich příchodem fatálně mizí. Kvalitativní zvrat v evoluci lidstva znamenala neolitická revoluce, v jejímž průběhu začali lidé místo lovu a sběru programově pěstovat zemědělské plodiny a domestikovat zvířata. Tato změna potravní strategie ovlivnila jak vztah člověka k přírodě, tak jeho fyzický stav a náchylnost k nemocem. Součástí života anatomicky moderních lidí se staly „nemoci z nesouladu“, vyvolané maladaptací na nové životní prostředí. Vliv potravy na lidské tělo a životní způsob příslušníků druhu *Homo sapiens*, ale neolitickou revolucí zdaleka neskončil. V období průmyslové revoluce, která představovala další klíčové období vývoje lidstva, strojová výroba začala radikálně proměňovat potravní strategii lidstva. Charakteristickým rysem a nedílnou součástí kapitalistického výrobního způsobu je skutečnost, že pozitivně i negativně, ve zdraví i nemoci, průmyslový způsob produkce potravin ovlivňuje lidské tělo. Po vstupu lidské společnosti do éry moderny a postmoderny ale osudová smyčka, spjatá s průmyslovou výrobou potravin a masovou distribucí jídla, stále více svírá lidská těla, která pod vlivem médií a reklam oscilují mezi sklony k obezitě, bulimii nebo destruktiv-

ní cukrovce. Boj o jídlo, stejně jako život s nadbytkem potravin, se stále více podobá čtyřem jezdcům z apokalypsy. První jezdec, jedoucí na bílém koni, hrozí svým lukem, že po období přebytku přijde smrtonosný dobyvatel, jehož jméno je mor a šíření dalších infekčních onemocnění. Druhý jezdec se řítí na ohnivém koni a ve svých rukou svírá moc, která mu umožňuje odejmout lidem mír a ve jménu boje o zdroje potravin vyhlásit válku všech proti všem. Třetí jezdec, který si osedlal černého koně, drží v ruce váhy a hlásá směrem k obyvatelům hladovějících rozvojových zemí biblické: „Za denní mzdu jen mírka pšenice...“. Poselství tohoto jezdce lze vyjádřit jediným slovem: hladomor. Čtvrtý jezdec, přijíždějící na sivém koni, je symbolem smrti, která se ohlíží na lidmi zpustošenou planetu a při zamyšlení nad člověkem smutně konstatuje „a svět mrtvých zůstal za ním...“ (Bible 1995).

Člověk je „vyvolený primát“, neboť v průběhu svého evolučního vývoje vytvořil nový adaptační mechanismus – kulturu, jejímž prostřednictvím postupně začal přetvářet vnější svět i svoji vlastní přirozenost. Na jedné straně jsme i nadále součástí přírody a naše těla formují biologické faktory, jako jsou přírodní výběr, tělesný stav organismu, endokrinní systém, látková výměna nebo genetická výbava. Na straně druhé naši biologickou podstatu a naše těla ovlivňuje kultura vystupující v podobě uměle vytvořeného prostředí, naučených vzorců chování a symbolických systémů. Z této perspektivy je člověk paradoxně bipolární bytost stále více evokující osud „padlého anděla“.

LITERATURA

- Ariès, Philippe (2000): *Dějiny smrti*. Praha: Argo.
- Barkow, Jerome H. – Cosmides, Leda – Tooby, John (eds.). (1992): *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press.
- Barker, Graeme (2006): *The Agricultural Revolution in Prehistory: Why Did Foragers Become Farmers?* Oxford: Oxford University Press.
- Barloewen, Constantin von (1996): *Der Tot in den Weltkulturen und Weltreligionen*. München: Diederichs Verlag.
- Bible. (1995): Praha: Česká biblická společnost.
- Brieger, G. H. (2004): Bodies and Borders: A New Cultural History of Medicine. *Perspectives in Biology and Medicine*, 43(3), 402–421.
- Brown, Peter – Closser, Svea (ed.). (2016): *Understanding and Applying Medical Anthropology*. London: Routledge.
- Conrad, Peter – Schneider, Joseph (1980): *Deviance and medicalization: From Badness to Sickness*. St. Louis: Mosby.
- Diamond, Jared (2000): *Osudy lidských společností: Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*. Praha: Columbus.
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin, (eds.). (2004): *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's Cultures*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Evans, Dylan – Zarate, Oscar (2002): *Evoluční psychologie*. Praha: Portál.
- Evans-Pritchard, Edward E. (1937): *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Foster, George M. – Gallatin Anderson, Barbara (1978): *Medical Anthropology*. New York: John Wiley and Sons.
- Gennep, Arnold van (1997): *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Good, Byron (1994): *Medicine, Rationality and Experience: An Anthropological Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Good, Byron (1977): The Heart of What's the Matter: The Semantics of Illness in Iran. *Culture, Medicine and Psychiatry* 1, 25–58.

- Hahn, Robert (ed.) (1999): *Anthropology in Public Health. Bridging Differences in Culture and Society*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Harari, Yuval N. (2013): *Sapiens: Od zvířete k božskému jedinci*. Praha: LEDA.
- Heidegger, Martin (2002): *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH.
- Helman, Cecil (2001): *Culture, Health and Illness*. London: Arnold.
- Henke, Winfried – Tattersall, Ian (2007): *Handbook of Paleoanthropology. Vol 1: Principles, Methods and Approaches*. Heidelberg, Berlin: Springer.
- Hřešanová, Ema (2008): Medicínská antropologie a její aplikace. In: Hirt, T. a kol. *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 211–236.
- Illich, Ivan (1976): *Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. New York: Pantheon Books.
- Joralemon, Donald (2017): *Exploring Medical Anthropology*. London: Taylor & Francis Books Ltd.
- Kleinman, Arthur – Eisenberg, Leon – Good, Byron J. (1978): Culture, Illness and Care. *Annals of Internal Medicine* 88, 251–258.
- Kleinman, Arthur (2020): *The Illness Narratives: Suffering, Healing, And the Human Condition*. New York: Basic Books.
- Kottak, Conrad (2007): *Mirror for Humanity. A Concise Introduction to Cultural Anthropology*. Boston: McGrawHill.
- Kottak, Conrad (2018): *Anthropology: Appreciating Human Diversity*. New York: McGraw-Hill Education.
- Lévi-Strauss, Claude (1971): *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Lieberman, Daniel E. (2016): *Příběh lidského těla*. Praha: Jan Melvil Publishing.
- Levinson, David – Ember, Melvin (eds.) (2008): *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York: Henry Holt and Co.
- Lockwood, Charles (2008): *The Human Story: Where We Come from & How We Evolved*. New York: Sterling.
- Lupton, Deborah (1994): *Medicine as Culture. Illness, Disease and the Body in Western Societies*. London: Sage.
- Miller, Barbara – Wood, Bernard (2006): *Anthropology*. Boston: Pearson Education.
- Mühlpachr, Pavel (2009): *Gerontopedagogika*. Brno: Masarykova univerzita.
- Nettleton, Sarah (2006): *Sociology of Health and Illness*. Cambridge: Polity Press.
- Olver, Ian N. – Robotin, Monica C. (2012): *Perspectives on Complementary and Alternative Medicines*. London: Imperial College Press.
- Pike, Kenneth Lee (1967): *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. The Hague: Mouton.
- Pyšný, Ladislav (2002): *Fyziologie a patofyziologie dopingů*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Porter, Roy (2002): *Největší dobrodružství lidstva: Historie medicíny od starověku po současnost*. Praha: Prostor.
- Scherer, Georg (2005): *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Simmons, Alan H. (2011): *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*. Tucson: University of Arizona Press.
- Singer, Merrill (1995): Beyond the Ivory Tower: Critical Praxis in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 9 (1), 80–106.
- Singer, Merrill – Baer, Hans (eds.) (2011): *Introducing Medical Anthropology: A Discipline in Action*. New York: AltaMira Press.
- Singer, Merrill – Baer, Hans (2018): *Critical Medical Anthropology*. Boca Raton: CRC Press.
- Singer, Merrill – Baer, Hans – Long, Debby – Pavlotski, Alex (2019): *Introducing Medical Anthropology: A Discipline in Action*. Lanham: The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc.
- Singer, Merrill – Erickson, Pamela I. (ed.) (2015): *A Companion to Medical Anthropology*. New York: John Wiley & Sons.
- Sigl, Miroslav (2006): *Co víme o smrti*. Praha: EPOCH.
- Soukup, Václav (2011): *Antropologie: Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, Václav (2015): *Prehistorie rodu Homo*. Praha: Karolinum.
- Soukup, Václav (2016): Smrt jako biologická konstanta a kulturní konstrukce: Příspěvek k antropologii smrti. In: Gabašová, Katarína – Jakubovská Kristína – Maiello, Giuseppe (ed.). *(De)tabuizácia smrti vo filozoficko-antropologickú diskurze*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 81–108.
- Susman, Randall L. – Stern, Jack T. (1983): The Locomotor Behavior of Australopithecus afarensis. *American Journal of Physical Anthropology* 60, 279–317.
- Svoboda, Jiří A. (2014): *Předkové: Evoluce člověka*. Praha: Academia.
- Turner, Bryan (1995): *Medical Power and Social Knowledge*. London: SAGE.
- Turner, Victor (1969): *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago: Aldine.
- Waldstein, Anna – Adams, Cameron (2006): The Interface between Medical Anthropology and Medical Ethnobiology. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12, 95–117.
- Wiley, Andrea S. – Allen, John, S. (Eds.) (2016): *Medical Anthropology: A Biocultural Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Winkelman, Micheal (2009): *Culture and Health: Applying Medical Anthropology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Winstone, Robert (ed.) (2005): *Člověk*. Praha: Knižní klub.

Antropologický pohled na jednu pražskou BDSM komunitu

Martina Cichá¹ – Giuseppe Maiello²

1 Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky, Pedagogická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, Česká republika

2 Katedra marketingové komunikace, Fakulta ekonomických studií, Vysoká škola finanční a správní v Praze, Česká republika

Do redakce doručeno 25. září 2019; k publikaci přijato 16. června 2020

AN ANTHROPOLOGICAL SIGHT AT ONE OF PRAGUE BDSM COMMUNITY

ABSTRACT The article enables an anthropological insight into the topic of people's lives, in particular the BDSM community. Through field research which included a long-term participant observation, and formal and informal interviews with passive as well as active members of the community – the authors can now summarize their conclusions. It has been confirmed that the most commonly used practices also in the investigated community are bondage and spanking, taking into consideration however, the fact that their specific techniques are various, in quantity and quality. Therefore it can range from a minor to a total restriction (for bondage), as well as from minimal to severe pain caused by spanking, or (and) humiliation that has equally varying degrees, a different character, and uses a variety of resources and tools. The sexual act itself is not the primary objective although it sometimes occurs. Far more important for the members of the community is the possibility to gather together in a specific setting, to maintain good relations and to ensure a pleasant, mutually enriching, friendly atmosphere; to satisfy one's own intimate and sexual needs both physically and mentally; and thus consolidate and protect their own sexual and personal identity.

KEY WORDS BDSM; dominance; submission; bondage; spanking; sexuality; identity; qualitative research; netnography

ABSTRAKT Práce umožňuje antropologický vhled do tematiky života lidí ve specifické, BDSM komunitě. Prostřednictvím terénního výzkumu, jehož součástí bylo dlouhodobější zúčastněné pozorování a formální i neformální rozhovory s pasivními i aktivními členy této komunity, autoři dospěli k sumárním závěrům. Bylo potvrzeno, že nejčastěji používanými praktikami jsou i ve zkoumané komunitě bondage a spanking, ovšem jejich konkrétní techniky jsou co do kvantity i kvality různé. Tedy může jít o velmi malé až totální omezení (u bondage), stejně tak minimální až krutou bolest, způsobenou spankingem, nebo (a) o ponížení, které má stejně tak různou míru, různý charakter, s využitím nejrůznějších prostředků a pomůcek. Méně často je smyslem těchto aktivit sexuální akt jako takový, jde spíše o jejich sexuální podtext. Daleko podstatnější je pro členy této komunity možnost scházet se v tomto specifickém prostředí, udržovat dobré vztahy, vzájemně se obohacovat, dbát o příjemnou, přátelskou atmosféru, saturovat vlastní intimní a sexuální potřeby, a to jak na úrovni fyzické, tak psychické, a díky tomu si upevňovat a chránit svou vlastní sexuální i osobní identitu.

KLÍČOVÁ SLOVA BDSM; dominance; submisivita; bondage; spanking; sexualita; identita; kvalitativní výzkum; netnografie

ÚVOD

Téma, kterým se zde zabýváme, spadá do oblasti antropologie sexuality. K jeho zpracování je potřeba celostního přístupu (srov. Cichá a kol., 2014), neboť vstupujeme nejen na terén sociální a kulturní antropologie, když se zde protíná problematika života v komunitě s problematikou specifické subkultury, ale z části také do oblasti antropologie biologické, když meritorně jde o zásahy na/nebo přímo do lidského těla, v úzce somatickém slova smyslu.

V našem textu budeme používat zkratku „BDSM“, ve smyslu identifikace vztahové, sexuálně nekoitální praktiky a hry, ve kterých se zdůrazňují a realizují fantazie založené na bolesti, nerovnováha moci a/nebo ponížení mezi dvěma nebo více dospělými a souhlasícími partnery.¹

1 Podle Oxfordského anglického slovníku je termín „BDSM“ kombinací zkratk pro *Bondage and Dominance* (BD), *Dominance and Submissivity* (DS) a *Sadism and Masochism* (SM), (srov. Ambrosia et al., 1990, 109). Termín „komunita BDSM“ je spojen se začátkem komunikace prostřednictvím internetu a zejména sociálních sítí.

V souvislosti s konceptem naší práce se můžeme odvolat i na slova Anthonyho Giddense (2012, 25): „*V současnosti je už ‚sexualita‘ objevena, otevřena a zpřístupněna k budování rozličných životních stylů. Je to něco, co každý z nás ‚má‘ anebo si kultivuje; není to už přirozená vlastnost, kterou u sebe jedinec jako daný stav věcí prostě akceptuje. Někakým způsobem, který je třeba prozkoumat, sexualita funguje jako tvárný rys vlastního já, jako primární spojovací bod mezi tělem, vlastní identitou a sociálními normami*“.²

Některé BDSM aktivity nepochybně praktikují v soukromí i další lidé, kteří sami sebe nepovažují za BDSM aktivní. V zásadě se zde tedy budeme zabývat identitou jedinců, kteří se sdružují ve specificky organizované komunitě, jež funguje na principu sdílených BDSM zkušeností. V tomto případě můžeme hovořit přímo o životním stylu, který je pro členy takovéto BDSM komunity příznačný. Naším meritorním zájmem je realita každodenního života lidí, kteří se v naší zkoumané komunitě setkávali, byť ve smyslu určité redukce, neboť, jak už v 60. letech 20. století uvedli Peter L. Berger a Thomas Luckmann (1999, 28), „*realita každodenního života je organizována podél osy ‚tady‘, jíž je mé tělo, a osy ‚ted‘ přítomného okamžiku*“. Skrze toto „tady a ted“ tedy soustřeďujeme svou pozornost na realitu každodenního života. To, co nás „tady a ted“ v každodenním životě potkává, je naším vědomím považováno za tu nejvěrohodnější realitu. Z této premisy vycházíme i v našem výzkumu. Uvedení autoři se současně zabývají typy identit, coby „*relativně stabilními prvky objektivní sociální reality*“. Současně však o identitách hovoří jako o „*psychologiích*“ dotýkajících se „*roviny reality, která má pro všechny jedince největší a nejtrvalejší subjektivní důležitost*“ (Berger, Luckmann, *op. cit.*, 170–177; srov. také Bauman, 1990). Tato, tzv. subjektivní, „vyjednatelná“ identita (srov. též Pizzorno, 1983; Gianni, 2001) je tedy další z premis, významných pro náš výzkum.

Sexuálních, nekoitálních her, které lidé tzv. BDSM praktikující³ využívají, je nepřeberné množství, nicméně v období našeho výzkumu byly ve zkoumané komunitě nejčastěji prováděny *bondage* a *spanking*.⁴

2 Zajímavý přístup k výzkumu identity v teoretické rovině nabízí Juhila Kirsi (2004, 261–262), a to skrze „kulturně dominantní kategorizace“. Jejich prostřednictvím je, dle Kirsi, produkován a udržován sociální a morální řád. To na jedné straně přispívá k vzájemné orientaci a setkávání lidí v různých situacích, ve výsledku k harmonii ve společnosti, na straně druhé může vést k diskriminaci, k „vězení identity“, prostřednictvím připisování negativních charakteristik některým lidem. To je zřejmě také důvod, proč drtivá většina BDSM praktikujících jedinců ve vztahu k veřejnému prostoru zůstává v přísné anonymitě.

3 Lidé praktikující BDSM sami sebe občas označují jako „BDSM pozitivní“ (v písemné formě, v internetových diskuzích apod. uvádějí *BDSM+*). Toto emické označení ve své kvalifikační práci z roku 2014 uvedla i Lenka Rejřířová, která se zabývala analýzou stejné komunity (Rejřířová, 2014, 12). Po dlouhé úvaze jsme se rozhodli používat termín srozumitelnější, který odpovídá anglickému termínu *practioner*, tj. BDSM praktikující (*BDSM practioners*).

4 Zdá se, že data, která již v roce 1991 shromáždili Chris C. Gosse-

Bondage je pojmově spojována s disciplínou (BD), přičemž ten, kdo je spoután, zde funguje jako příjemce vzrušení z fyzického nebo (a) psychického omezení, bezmoci. Dárce je pak ten, kdo fyzicky více či méně, prostřednictvím různých pomůcek, omezí toho druhého. Badatelé zabývající se touto tematikou, stejně tak samotní BDSM praktikující, se shodují v tom, že vymezit hranice mezi B/D a D/S je problematické. Jak uvádí např. Eva Jozířková (2017), „*Hranice mezi B&D a D/s může být nejasná. B&D podle některých definic splývá s D/s a podle jiných se překrývá spíše s fyzickým SM. Pomáhá uvědomit si, zda jedinec preferuje pocit podřízenosti či nadřízenosti, nebo spíše určitou sexuální praktiku*“. Sami BDSM praktikující se shodují na tom, že je to velmi individuální. Např. vysoké podpatky mohou být některými vnímány jako symbol dominance – žena je vyšší, má atraktivní nohy, tlak nohy s vysokým podpatkem působí bolestivě, tedy celkově působí dominantně, podle jiných jde o symbol submise – podpatky jsou nepohodlné, špatně se na nich chodí, žena může působit jako „prostitutka“ apod.

Podobně můžeme soudit o *spankingu*. Fyzická stimulace je v tomto případě podmíněna drážděním inervovaných erotogenních partií, nejčastěji na hýždích a zádech. Z hlediska psychického jde často o pocity submisivity, studu a explicitní intimity na straně příjemce. Avšak BDSM praktikující jedinci tvrdí, že stejně tak může být podnětem, inspirací, zdrojem energie, projevem hrdosti, ale i fetišem. Až na výjimky *spanking*, stejně jako *bondage*, funguje na bázi vzájemné důvěry, s respektem ke stanoveným mezím mezi dárce a příjemcem BDSM aktivit.

V praxi jde tedy nejčastěji o tzv. konsenzuální sadomasochismus, který má charakter *power play*, tedy jakési hry, která probíhá na principu vzájemné dohody, od začátku do konce (Henkin, Holiday, 2006; srov. též Grau, 1997). Vše se tedy realizuje za informovaného souhlasu dvou nebo více partnerů, ať už jde o využívané praktiky, jejich konkrétní techniky, intenzitu bolesti, která má zpravidla stupňující se charakter atd., včetně ukončení celé „hry“. Právě charakter *power play* se v BDSM komunitě jeví jako mnohem významnější než fenomén bolesti (srov. Weiss, 2006; Harviainen, 2011).

Lidé obecně svoji sexualitu regulují (srov. Zvěřina, 2014). V případě BDSM jsou v zásadě možné dva přístupy. Prvním z nich je pravidlo „*safe, sane, consensual* (SSC)“, tj. bezpečné, přičetné a oboustranně odsouhlasené aktivity. Reálně je však daleko rozšířenější druhý přístup (i když se často tvrdí opak) – přístup „*risk-aware consensual king* (RACK)“, což bývá překládáno za konsenzuální „úchylnost“, kde si jsou všechny participující subjekty vědomy možných rizik.

Na BDSM praxi lze nahlížet z různých úhlů pohledu. Jedním z nich je pohled biologicko-medicínský, který je sám o sobě velmi složitý (srov. Weiss, 2008; Jozířková, 2011). Proto také snaha o něj, má-li být seriózní, vysoce překračuje možnosti této studie.

lin, Glenn D. Wilson a Paul Barret v rámci ženské populace BDSM (Gosselin et al., 1991), zůstávají konstantní (srov. Bridges et al., 2013; Coppens et al., 2019).

V této práci je klíčový pohled antropologický. K BDSM můžeme přistupovat jako k alternativnímu sexuálnímu chování vedle konvenčního sexuálního chování, ve stejném duchu, v jakém vnímal „perverz“ Michel Foucault (1976; srov. Newmahr, 2010). Stejně tak můžeme přijmout tezi, že dominance a submisivita působí jako silné sexuální vzrušující podněty pro velkou část populace (srov. Jozífková, 2006; 2010).

CÍL

Cílem této práce je odpovědět na otázku, jaký je životní styl lidí, sdružujících se ve vybrané pražské BDSM komunitě, v jeho vybraných jednotlivostech, v přímé vazbě na jejich setkávání v rámci této komunity, jaká je v této souvislosti jejich identita.

METODIKA

Výzkum, který jsme realizovali v rámci kvalitativního výzkumného designu (srov. Bernard, 2017), měl charakter dlouhodobějšího pozorování života lidí v této BDSM komunitě. S jejich vybranými členy jsme vedli anonymní, zcela neformální rozhovory. S 10 respondenty jsme realizovali rozhovory, které měly formálnější charakter (polostrukturované rozhovory).

Výzkum trval celkem 21 měsíců. Byl realizován v letech 2016 až 2019, primárně v jednom specifickém, dnes největším pražském BDSM klubu, sekundárně v rámci jedné uzavřené skupiny na sociální síti Facebook.

Jeden z nás (výzkumníků) klub navštěvoval pravidelně – jednou týdně. Nejdelší a nejkomplicovanější fází výzkumu byla počáteční fáze, kdy výzkumník, který netajil svoji identitu (včetně profese) musel být akceptován členy zkoumané komunity (fáze akceptace). Standardně bývalo v klubu přítomno min. 60 lidí (tzv. *kecací čtvrky*). Ve vybraných dnech (během různých, tematicky zaměřených akcí) se v průběhu večera v klubu vystřídal až 300 lidí. Drtivá většina respondentů byla tzv. *štamgasty*, tj. navštěvovali klub pravidelně (min. jednou za měsíc, častěji každý týden).

Druhý výzkumník (v tomto případě výzkumnice), který se s uvedenou komunitou rovněž osobně seznámil, pracoval na zpracování získaných dat, ve spolupráci s prvním výzkumníkem.

V průběhu výzkumu se podařilo získat 3 respondenty, kteří souhlasili s hloubkovým rozhovorem a současně dali doporučení dalším BDSM praktikujícím, posléze respondentům, díky čemuž bylo možné realizovat další rozhovory (metoda sněhové koule). V rámci této výzkumné strategie jsme nakonec získali všech 10 respondentů. V průběhu výzkumu se pro nás stal privilegovaným informátorem jeden z nich, který byl v daném čase současně studentem jednoho z výzkumníků (v tomto případě výzkumnice).

Facebookova komunita, která byla rovněž předmětem našeho výzkumu, čítala ve sledovaném období více než 1000 osob.

Netnografický výzkum trval do dubna 2018, kdy společnost *Facebook, Inc.* (dále jen „FB“) zavedla cenzuru u všech skupin zabývajících se BDSM, a konsekventně došlo ke ztrátě většího množství dat.

Výsledky našeho pozorování jsme zanášeli do záznamového archu a následně sumarizovali. Odpovědi získané prostřednictvím rozhovorů jsme analyzovali, posléze kódovali a kategorizovali, s cílem dospět k sumárním závěrům, týkajícím se každodennosti života ve vybrané BDSM komunitě a subjektivní identity jejich členů. Podobným způsobem jsme analyzovali také data, získaná z komunikace na FB.

VÝSLEDKY A DISKUZE

Zkoumanou BDSM komunitu tvoří jedinci BDSM praktikující, tj. BDSM aktivní i pasivní příznivci. Tzv. aktivní BDSM jsou jedinci, kteří praktikují jednu nebo více BDSM praktik. Tzv. pasivní jsou ti, kteří s tímto životním stylem jen sympatizují, na místní akce chodí kvůli svému zájmu o BDSM, aniž by jej sami praktikovali. Chápou to jako společenskou událost, možnost setkat se s lidmi, kteří jsou „fajn“, „v pohodě“, cítí se zde dobře. Důvodem je i to, že se na BDSM praktiky nejspíše i rádi podívají.⁵

Zajímavým výsledkem našeho pozorování je i to, že příslušníci této komunity, kteří aktivním BDSM způsobem života žijí, sami sobě říkají „my úchylové“, vzájemně se tak označují, a to sympatickým tónem, bez ohledu na to, jak moc je kdo z nich BDSM aktivní či na to, jaké konkrétní praktiky používá či jaké se mu líbí. Slovo „úchyl“ má tedy ve studované komunitě vyložené pozitivní konotace. Výstižně to vyjádřila jedna z respondentek (20–25 let): „*Kdo není úchyl, tady nemá co dělat.*“ Stejně tak důležitá je však snaha z jejich strany chránit svoji identitu, v tomto případě nejen individuální, ale i skupinovou, před těmi ostatními, tj. „ne-úchyly“, a to právě proto, aby nebyli lidmi „z venku“ ostrakizováni.

Místo, kde se aktéři a sympatizanti BDSM scházejí, navštěvují dominantní osoby – muži i ženy, zastávající standardní dominantní role (tj. *pán/paní – madam, dominant/domina – dom, majitel/majitelka, učitel/učitelka, otec/matka* apod.). Fungují tedy jako „TOP (hořejšek)“ Jak uvedla jedna z respondentek (25–30 let): „*BDSM praktikuji 7 let, tedy praktikovala jsem je dříve, než se vytvořila tato komunita – cca před 2 lety.*“⁶ Zde

5 K dispozici nemáme kvantitativní data, kterými bychom mohli doložit, jaká je proporcionalita mezi BDSM tzv. aktivními a pasivními. I lidé v BDSM nejaktivnější se někdy rozhodnou „dát si odpočinek“, a pak jsou tedy k nerozeznání od těch pasivnějších, nebo naopak – pasivní příznivci BDSM jednou za čas udělají v tomto smyslu „překvapení“. Nesoustředili jsme se na sběr „tvrdých dat“, a to z toho důvodu, že bychom pravděpodobně ztratili důvěru našich respondentů a data, která jsme právě díky naší výzkumné strategii získali, bychom k dispozici neměli. Kvalitativní výzkumný design byl od počátku naším cílem.

6 Komunita BDSM se formovala několik let. Respondentka měla na mysli období, kdy byla zahájena aktivita zkoumaného klubu v nových prostorách, kde jsme prováděli výzkum.

spíše sedávám s přáteli. Občas si vyhlídnu nějakého mladíka, vím, jak ho získat“.

Druhá skupina osob z námi sledované komunity plní standardní submisivní role. Tito jedinci bývají označováni různými zdrobnělinami: *submis, subík/subinka, otrok/otrokyně, sluha/služka*, ale také *oběť, žák/žákyně, syn/dcera, bottom*, apod. To je i případ respondenta (25–30 let): *„Stojí za to dělat, co si ona přeje.⁷ Nejlepší moment je, když si Tě pak vezme do pokoje a je nějaký sex.“*

Jsou zde i tací, kteří zastávají obě role – dominantní i submisivní – tedy na základě volby či je dle potřeby střídají, nebo v tomto ještě nemají zcela jasno, rádi by vyzkoušeli všechny tyto polohy.⁸ Výstižně to vyjadřuje další respondentka (25–35 let): *„Toto místo jsem našla na internetu. Dorazila jsem sem sama. Myslela jsem, že zde spíše najdu nové sexuální zkušenosti. Ve skutečnosti jsem pochopila, že o sex tady moc nejde, ale hlavně o přátelství, tak sem chodím ráda. My, baculaté holky, nemáme pocit, že by se tady na nás někdo díval skrz prsty. Spíše naopak. Zatím BDSM nepraktikují, jenom se dívám. Ale chtěla by to zkusit. Nevím ale ještě v jaké roli.“*

Klub, kde se komunita schází, je na relativně opuštěném místě. Na první pohled působí jako skladiště, garáž apod. Uvnitř se nachází vstupní hala s barem, stoly a židlemi. Celý prostor připomíná prostorné bistro. Jsou zde také toalety a venkovní terasa. Na podlaží se nachází několik místností, včetně prodejny erotických a zdravotnických pomůcek se zaměřením na BDSM. Je zde místnost s gynekologickým stolem a drobným instrumentáři, dále dvě tzv. mučírny a privátní pokoje s nastavitelným režimem prostřednictvím barev na papírových „hodinách“ na dveřích: červená znamená obsazeno a současně zákaz vstupu, žlutá znamená obsazeno s možností vstoupit, získat souhlas k pozorování nebo i k účasti, zelená znamená volný vstup. Během větších akcí s BDSM tematikou (jako jsou např. festivaly, plesy apod.) se otevírá velký sál, který bývá jinak zavřený, i pro několik stovek lidí dohromady. Dlouhodobějším pozorováním a prostřednictvím neformálních rozhovorů jsme zjistili, že ve zkoumaném klubu je hojná i účast mimopražských lidí, a to heterosexuálů, homosexuálů, bisexuálů i transsexuálů. Mezi našimi respondenty byl i jeden transexuál (35–40 let): *„Jezdím z daleka. Zde mohu být oblečená, jak se mi chce. Jsem respektována, i když se občas nechám ponížit.“*

Někteří zde chodívají v párech, avšak ne vždy se jedná o partnera, s nímž je daný jedinec ve vztahu. Někteří BDSM praktikující své partnery relativně často střídají, avšak většinou si vybírají ze stálého okruhu kamarádů. Poměrně častá je také participace na praktikách jiných, buď pasivní, tj. jejich pozorování, nebo aktivní, tj. přímá účast na těchto praktikách, např. účast na spankingu apod. Ve zkoumané BDSM komunitě byli i respondenti, které byli označováni jako „vanilky“, tedy jedinci, pro které není běžná BDSM aktivita, praktikují

ji zřídka, nebo v tomto smyslu mají hodně málo zkušenosti. To byl i případ muže (50–55 let), který se v průběhu rozhovoru označil za dominantního. Na otázku, jak dlouho a často navštěvuje tento klub, odpověděl: *„Občas, ne často.“* Současně v odpovědi na otázku, jak nejčastěji tráví večer v tomto klubu, uvedl: *„Dívám se, občas se i zúčastním.“* Výjimečně BDSM praktikuje i mimo tuto komunitu, avšak nikoli se svou stálou partnerkou. Ptali jsme se také na pocity, emoce, které při BDSM praktikách běžně mívá. V této souvislosti uvedl: *„Do teďka mi šlo hlavně o to dát to, co submisivní partnerka chce. Být dominantní má smysl jen tehdy, dokud to partnerka akceptuje a užívá si moji dominanci.“*

V podstatě nekompromisní je zde dodržování stanovených pravidel, a to jak na úrovni organizace celé této komunity, tak v rámci jednotlivých párů či širší skupiny partnerů. Jak jsme již naznačili, pro místní komunitu je příznačná výborná atmosféra, vstřícnost a otevřenost. Můžeme konstatovat, že uvnitř komunity jdou její příslušníci často hodně daleko za hranice intimity, standardní pro většinovou populaci. Mimo ni je však typická spíše uzavřenost až tabuizace. Lidé mimo tuto komunitu o BDSM orientaci jedince většinou nic neví, tedy jen velmi úzký okruh lidí je o tomto zaměření informován. Nicméně existují i výjimky. Např. setkali jsme se s mužem, který svoje BDSM aktivity nijak netají, ví o ní jeho rodina, přátele, kamarádi, spolužáci, ba dokonce někdy je do tajů BDSM světa sám zasvěcuje, i když většinou jen na úrovni ústního sdělení.

Zařízení funguje ve stanovené dny a hodiny, v souladu s režimem standardních a mimořádných akcí. Stanovený řád platí za všech okolností, je zveřejněn na nástěnce, avšak slouží víceméně jen pro nové návštěvníky. Místní jej velmi dobře znají a také respektují. Vybraný den v týdnu je tzv. *kecací*, nemá tedy tematické zaměření (oproti jiným akcím, které mají tematický charakter, např. *revers party, fetish party* apod.). Smyslem „kecacích“ srazů je strávit čas hovorem s příjemnými lidmi, v případě „noviců“ vzájemné seznámení. Co se týče BDSM praktik, záleží na okolnostech, ale zpravidla se zde odehrávají *spanking, bondage, event*. aktivity, které bychom mohli označit jako „mučení“, někdy také aplikace jehel či manipulace s jinými pomůckami, včetně erotických pomůcek. Ne vždy mají tyto praktiky přímý sexuální náboj, pokud ano, nemusí se jednat o koitus, může jít např. o penetraci erotickou pomůckou, orální sex apod. Na otázku, zda za ní submisivní osoba chodí nebo zda ji vyhledává sama, jedna dominantní žena (50–55 let) odpověděla: *„Tohle jsou třeba kluci, co chodí za mnou.“*⁹ Já si spíš vybírám. Oba už mám dlouho a *Honey*¹⁰ je vyložené můj – má můj obojek¹¹. Ne všichni se tedy mohou stát její „sub“, a je na ní, koho si vybere. Uvedla: *„Je nějaká skupina kluků, co se snaží, abych si je vybrala ... Ale tihle za mnou už*

9 Pozn. výzk.: Během výzkumu jsme v jejím případě zaznamenali kontakt s dvěma muži a jednou ženou

10 Pozn. výzk.: anonymní přezdívka.

11 Dát submisivní osobě obojek je výrazem uznání ze strany dominantní osoby. Znamená to, že dominantní jedinec od této chvíle vnímá tohoto *sub* jako „svého“. Že patří svému „pánovi“ nebo „paní“, to je postoj i samotné submisivní osoby (srov. také Weiss, 2011, 101 sgg.).

7 Jde o různé formy ponižování, které jsou – ale jen málokdy – následovány sexuálním stykem v místnosti s postelemi.

8 Alespoň jednou za rok se konají i tzv. switch party, kdy se pouze ten večer dominantní jedinci stanou submisivními a naopak.

chodí dlouho, jen teď měli trochu pauzu.“ Dotázali jsme se, jaké praktiky svým „sub“ dovolí. „Záleží jak komu. Sex ne. Orál – no to už musí být hodně hodný. Mám své hračky ráda. Ale jsou to jen hračky.“

Velmi důležitou skutečností, která neunikla našemu pozorování, byly průběžné, pro běžného pozorovatele někdy i razantní změny v chování mezi dominantní a submisivní osobou. Považujeme je za součást již zmíněné „BDSM hry“, ale v některých případech jde nepochybně o emoce, které tyto osoby vzájemně mají a někdy i navenek projevují. Takto to vyjádřila i jedna ze submisivních respondentek (25–30 let) v souvislosti se spankingem: „Nejlepší momenty jsou, když Tě někdo bičuje a pak Tě hladí. Pochopíš, že ta bolest stála za to.“ To je dobře pozorovatelné nejen v průběhu tzv. akční (máme na mysli akt bičování v terminologii českých BDSM praktikujících), ale zejména na jeho konci. Slovy jednoho z respondentů (20–25 let): „krutost & něha, dokonce bych řekl, že to nejde ani jinak dělat, pokud chce člověk dosáhnout toho správného koktejlu endorfinů“. Běžná je následná péče o „postižená“ místa, např. ošetření hýždí či jiných partií těla po bičování nebo ošetření kůže po vpiších jehel apod., tedy *aftercare*. Tentýž respondent dále upřesňuje: „Nejde jen o to fyzické, jako ošetření ran (nejčastěji kalciovka, heparoid) či dezinficiens (Softasept, Skinsept či nešťipavý Dettol), ale i o psychickou péči. Jak hořejšek, tak spodek může být po akci psychicky zničený a preferuje fyzický kontakt jako tulení, mazlení“.

Jak jsme již uvedli, BDSM aktivity mají svůj začátek, průběh a konec. Běžně však probíhají zcela dobrovolně, s respektem k přání toho druhého. „Hra“ končí v momentě, kdy dominantní partner zaznamená „stopku“ ze strany svého submisivního partnera. Ačkoli z významu samotných pojmů „dominantní“ a „submisivní“ vyplývá, že dominantní jedinec ovládá toho submisivního, na základě pozorování a údajů, získaných z rozhovorů dospíváme k zjištění, že tomu tak ve skutečnosti není. V podstatě je to submisivní partner, který určuje kdy, co a jak se bude v rámci BDSM praktik realizovat. Je to on, kdo rozhoduje o míře omezení, bolesti či ponížení, které jsou pro něj akceptovatelné a které mu zpravidla přináší uspokojení či přímo slast. Dominantní partner to, až na sporadické výjimky, respektuje. Jde skutečně o chování na bázi vzájemné dohody, o hru, která nabývá velmi reálných obrysů či se přímo stává plnohodnotnou realitou, a to do té míry, že zcela pohlcuje všechny její účastníky, dává jim pocit intenzivních prožitků a zkušeností.

ZÁVĚR

Anthony Giddens se ve svých *Proměnách intimity* (orig. 1992) odvolává na výzkumy Lillian Rubin (1990) a v této souvislosti hovoří o „rozšiřující se variabilitě sexuálních praktik, jež lidé sami provozují anebo je považují za vhodné pro jiné, pokud se jim to líbí“ (Giddens, 2012, 20). Tento postulát můžeme tím spíše aplikovat i na námi zkoumanou BDSM komunitu. Výzkumník byl svědkem i takových aktivit, jako jsou propíchování těla, aplikace vosku, skarifikace apod., a musel kon-

sekventně vytvořit emoční bariéru, aby vůbec mohl toto pozorování zvládnout. Ale i u těchto druhů aktivit nemůžeme tvrdit, že šlo o praktiky nějak neobvyklé nebo přímo „nenormální“, „úchylné“ apod. Jsou nedílnou součástí mentálního i fyzického světa lidí, kteří se v takovýchto komunitách sdružují, a proto musí být bez výhrad akceptovány.

PODĚKOVÁNÍ

Autoři děkují všem svým anonymním respondentům a majitelům klubu, kde byl proveden výzkum. Speciální poděkování patří Mgr. Davidu Vejchodovi za cenné rady a připomínky a zprostředkování kontaktů na další členy BDSM komunity.

LITERATURA

- Ambrosia, Kristine – Lanza, Joseph (1990): „Fakir Musafar Interview“. In: Parfrey, Adam, *Apocalypse Culture. Expanded & Revised Edition*, Port Townsend: Feral Haus.
- Bauman, Zygmunt (1990): *Thinking sociologically*. Oxford: Blackwell.
- Berger, Peter. L. – Luckmann, Thomas (1999; orig. 1966): *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bernard, Harvey Russel (2017): *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. 6. vyd., Lanham: Rowman & Littlefield.
- Bridges, Ana J. – Senn, Charlene Y., – Andrews, Arthur R. (2013), Women, Erotica and Pornography. In: Castañeda, Donna, ed., *The Essential Handbook of Women's Sexuality*, Svazek 1, 253–274
- Cichá, Martina a kol. (2014): *Integrální antropologie*. Praha: Triton.
- Coppens, Violette – Ten Brink, S. – Huys, Wim – Franssen, Eric – Morrens, Manuel (2019): A Survey on BDSM-related Activities: BDSM Experience Correlates with Age of First Exposure, Interest Profile, and Role Identity, *The Journal of Sex Research*, 57(1), 129–136.
- Foucault, Michel (1976): *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Gianni, Matteo (2001): Multiculturalism, Differentiated Citizenship, and the Problem of Self-Determination. In: Dallmayr, Fred – Rosales, José, eds., *Beyond Nationalism? Sovereignty and citizenship*. Lanham: Lexington Books, 221–240.
- Gosselin, Chris C. – Wilson, Glenn D., Barrett, Paul (1991): The personality and sexual preference of sadomasochistic women, *Personality and Individual Differences* 12(1), 11–15.
- Dallmayr, Fred – Rosales, José, eds., (2001): *Beyond Nationalism? Sovereignty and citizenship*. Lanham: Lexington Books.
- Giddens, Anthony (2012; orig. 1992): *Proměny intimity. Sexualita, láska a erotika v moderních společnostech*. Praha: Portál.
- Gray, Johnson (1997): „What do B&D, S&M, D&S, 'top', 'bottom' mean“. [online]. *The soc.subculture.bondage-bdsm FAQ List* [cit. 23.5.2019] Dostupné z: <http://www.leathernroses.com/generalbdsm/ssbfaqdefines.htm>.
- Harviainen, J. Tuomas (2011): Sadomasochist role-playing as live-action role-playing: a trait-descriptive analysis. *International Journal of Role-Playing* 2, 59–70.
- Henkin, William A. – Holiday, Sybil (2006): *Consensual Sadomasochism: How to Talk About It and How to Do It Safely*. Los Angeles: Daedalus Publishing Company.
- Jozífková, Eva – Flegr, Jaroslav (2006): Dominance, submissivity (and homosexuality) in general population. Testing of evolutionary hypothesis of sadomasochism by internet-trap-method. *Neuroendocrinology Letters* 27(6), 711–718.
- Jozífková, Eva (2010): Pravda, hanba a diagnóza: proč vyjmout sadomasochismus ze seznamu deviací. *Fórum sociální práce* 2, 53–63.

- Jozífkova, Eva. (2011): Revize F65.5: Sadomasochistický sex jako alternativa a nikoliv jako porucha. *Sexuológia Sexology* 11, 20–23.
- Jozífkova, Eva. (2017): Otázky a odpovědi: Co znamená BDSM, D/s, fyzické SM, B&D, leathersex?, [online]. *En.K BDSM info* [cit. 8.4.2020]. Dostupné z: http://www.en-k.net/questions/otazka2_1.html
- Kirsi, Juhila (2004): Talking Back to Stigmatized Identities: Negotiation of Culturally Dominant Categorizations in Interviews with Shelter Residents. *Qualitative Social Work* 3(3), 259–275.
- Newmahr, Staci (2010): *Rethinking king: Sadomasochism as Serious Leisure*. Buffalo, New York: Buffalo State College.
- Pizzorno, Alessandro (1983): *Identità e interesse*. In: Sciolla, Loredana, ed. *Identità. Percorsi di analisi in sociologia*. Torino: Rosenberg and Sellier, 139–154.
- Rejřířová, Lenka (2014): *Sexuální hry se zaměřením na konsenzuální sadomasochismus*. Bakalářská práce. Pardubice: Univerzita Pardubice, Filozofická fakulta.
- Rubin, Lillian B. (1990): *Erotic Wars*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Weiss, Margot D. (2006): Working at play: BDSM sexuality in the San Francisco Bay area. *Anthropologica* 48(2), 229–245.
- Weiss, Margot (2011): *Techniques of Pleasure: BDSM and the Circuits of Sexuality*. Durham-London: Duke University Press.
- Weiss, Petr (2008): *Sexuální deviace. Klasifikace, diagnostika a léčba*. Praha: Portál.
- Zvěřina, Jaroslav (2014): Antropologie sexuality. In: Cichá, Martina a kol. *Integrovaná antropologie*. Praha: Triton, 164–171.

AUTOŘI

Cichá, Martina, doc. Mgr. Ph.D. Všeobecná sestra, antropoložka a pedagožka. Po studiu na střední zdravotnické škole a nemocniční praxi sestry vystudovala magisterský obor Učitelství odborných předmětů pro střední zdravotnické školy na Pedagogické fakultě UP v Olomouci (2000). Na stejném pracovišti v roce 2004 ukončila doktorské studium oboru Antropologie a v roce 2007 habilitovala v obo-

ru Pedagogika. V kontextu s tématy disertační a habilitační práce se i v badatelské a publikační oblasti věnovala zejména tematice multikulturalismu a multikulturní / interkulturní výchovy. Svůj odborný zájem soustředila také na aplikaci společenských poznatků pro potřeby pomáhajících profesí, zejména zdravotnických a sociálních pracovníků. V poslední době se intenzivněji věnuje problematice antropologie sexuality. Je autorkou nebo spoluautorkou řady monografií, publikací v tuzemských i zahraničních časopisech, též studijních textů. Aktuálně působí na Katedře antropologie a zdravotní Pedagogické fakulty UP v Olomouci a na Ústavu zdravotnických věd Fakulty humanitních studií UTB ve Zlíně. Mimo jiné vyučuje předměty Člověk ve společnosti, Kultura a její proměny, Antropologie těla, zdraví a nemoci a Lidská sexualita v interdisciplinárních souvislostech.

Maiello, Giuseppe, doc. dott. Ph.D. et Ph.D. Vystudoval politické vědy se zaměřením na východní Evropu na Univerzitě „L'Orientale“ v Neapoli (dott.) a na stejné univerzitě i doktorandský obor mezinárodní studia (Ph.D.). Na Univerzitě Karlově v Praze absolvoval doktorské studium oboru Slovanská filologie (Ph.D.). V roce 2015 habilitoval v oboru Etnologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Od roku 1997 začal přednášet v ČR, a to na filozofických fakultách na Karlově univerzitě, univerzitě v Pardubicích, Západočeské univerzitě v Plzni a Masarykově univerzitě v Brně. Od roku 2013 působil i na Fakultě multimediálních komunikací ve Zlíně, kde přednášel teorii komunikace a sociologie. V současné době, mimo jiné, přednáší vývoj médií na Katedře marketingové komunikace Fakulty ekonomických studií Vysoké školy finanční a správní, dále pak kulturní antropologii na Universitě v Salernu (*visiting professor*). Zajímá se o sémiotiku, kvalitativní výzkum, netnografii a politický marketing. Je autorem nebo spoluautorem více než 60 odborných publikací v Čechách i v zahraničí.

Kultura a tradice: rekapitulace vztahu dvou alternativních pojmů

Vít Erban

Katedra filosofie a religionistiky, Teologická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Kněžská 8, České Budějovice

Do redakce doručeno 9. března 2020; k publikaci přijato 17. června 2020

CULTURE AND TRADITION: RECAPITULATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN TWO ALTERNATIVE TERMS

ABSTRACT The article deals with theory of tradition as one of the fundamental theoretical and terminological problems of cultural anthropology which has impact on its methodology, range of resolved themes and the way or the direction of putting questions. It tries through excerption of basic encyclopaedic and dictionary literature, selected writings and authors from the field of anthropology and other related disciplines (mainly sociology and folklore studies) capture, summarize and recapitulate general „story“ of the term and the notion of tradition in the course of the last 150 years – from the beginnings of the anthropological thought in the second half of the 19th century through the themes of acculturation, modernization and cultural change in the half of 20th century to the contemporary challenges which the collaboration with the disciplines from the field of natural sciences today brings. The emphasis is put on inherent competition with culture as the fundamental and key concept of cultural anthropology. Both these terms are often considered and used as alternative (equivalent) and therefore we can ask why the anthropology has preferred the term culture to the term tradition (whereas folklore studies did the opposite), how anthropology was explicitly and implicitly considering the term tradition during its development and how the notion of tradition was gradually changing according to actual survey topics and the dialogue with other disciplines. Last but not least we can consider the future of the concept of tradition which is significantly returning today not only in the theoretical and expert level but also as our experienced identity focus in the current changing and interconnecting world.

KEY WORDS history of cultural anthropology; 20th century; culture; tradition; cultural transmission; cultural change

ABSTRAKT Článek se věnuje teorii tradice jako jednomu z ústředních teoreticko-terminologických problémů kulturní antropologie, který má současně vliv na její metodologii, rejstřík témat, které řeší, ale způsob a směr kladení otázek. Snaží se prostřednictvím excerpcí základní encyklopedické a slovníkové literatury, vybraných děl a autorů z oblasti antropologie a jiných příbuzných oborů, se kterými během svého vývoje antropologie vstupovala do dialogu (především sociologie a folkloristiky), postihnout, shrnout a rekapitulovat obecný „příběh“ pojmu tradice za posledních 150 let – od počátků antropologického myšlení v druhé polovině 19. století přes témata akulturace, modernizace a kulturní změny v polovině 20. století až po současné výzvy, které přináší interdisciplinární spolupráce s obory z oblasti přírodních věd. Důraz je přitom kladen na přirozenou konkurenci s ústředním pojmem kulturní antropologie, kterým se stala kultura. Oba pojmy se občas považují za v jistém smyslu alternativní (vzájemně zaměnitelné), a proto se nabízejí otázky, proč v antropologické teorii dostal přednost pojem kultura před pojmem tradice, zatímco ve folkloristice došlo k opaku, jak antropologie explicitně i implicitně pojem tradice během svého vývoje chápala a jak se toto pojetí tradice v antropologickém diskurzu postupně proměňovalo v závislosti na aktuálních výzkumných tématech a průnicích s jinými vědními obory. V neposlední řadě se lze ptát po budoucnosti tohoto pojmu, který prodělává návrat nejen v rovině odborně-teoretické, ale stává se praktickým, doslova žitým ohniskem identity v současném proměňujícím se a globalizujícím se světě.

KLÍČOVÁ SLOVA dějiny kulturní antropologie; 20. století; kultura; tradice; kulturní transmise; kulturní změna

Může se zdát překvapivé, že kulturní antropologie jako obor zabývající se mimo jiné šířením a předáváním kulturních prvků v čase a prostoru, se po celou dobu své existence téměř zcela obešla bez pojmu tradice. Tento pojem nebyl v kulturní antropologii nikdy natolik klíčový, aby se mu dostalo přes-

nějšího teoretického vymezení, natož aby byl často rozvíjen v metodologických diskuzích či testován a aplikován v praxi terénního výzkumu. Svědčí o tom už jen náhled do několika nejužívanějších zahraničních antropologických slovníků či encyklopedií, ve kterých pojem tradice nemá samostatné

heslo (např. Levinson – Ember, eds. 1996; Barnard – Spencer, eds. 2004; Rapport – Overing 2004) a pokud se alespoň vyskytuje v rejstříku, tak jen ve velmi volných souvislostech odkazujících k jiným tématům, aniž by byl jasně vymezen a definován (např. Ingold, ed. 2002; Bix, ed. 2006). Slovníků, které tradici explicitně definují a rekapitulují její pojetí v antropologii, je nápadně méně (např. Winthrop 1991, 300–301; Barfield, ed. 1997, 470–471). Stejně vyznívá i náhled do českých encyklopedických a přehledových prací. Zatímco teorii tradice se běžně a podrobně věnují slovníky sociologické (Geist 1994, 513; Linhart – Vodáková, eds. 1996; Jandourek 2012, 239), etnologické a národopisné (Blahůšek, ed. 2011, 98–99; Brouček – Jeřábek, eds. 2007, 1065), české antropologické práce buď pojem tradice vůbec nezahrnují (Vodáková – Vodáková – Soukup, eds. 2000; Soukup 2011) nebo jej definují jen stručně (Malina 2011, ed., online).

V této stati se pokusíme objasnit, proč a jak k tomu vlastně došlo a také vysledovat, jak se převážně implicitní pojetí tradice v antropologickém myšlení postupně vyvíjelo. Pozornost zaměříme především na kulturní antropologii, zatímco podněty z oborů, které jsou kulturní antropologii blízké (sociologie, evoluční biologie) či blízké příbuzné (etnografie, etnologie, folkloristika), zmíníme jen výběrově a namátkově – především v těch případech, které kulturní antropologii zřejmě ovlivnily nebo ve kterých dochází k explicitnímu dialogu s antropologickým pojmem kultura. Konečně se pokusíme odhadnout, jestli je absence pojmu tradice a jeho odsunutí na okraj zájmu v antropologickém myšlení již víceméně definitivní, nebo se rýsují nové možnosti, v nichž by teorie tradice mohla nabýt většího významu a využití.

TRADICE JAKO „ODPADNÍ PRODUKT“ ANTROPOLOGICKÉ TEORIE KULTURY

Že se v rámci oboru pojem tradice používá velmi zřídka a nejde o zavedený či přesněji definovaný termín, má především historické příčiny. Antropologie vznikala v 19. století jako vědní disciplína obracející se do evoluční minulosti lidstva nebo zachycující tehdejší kulturní prvky v jejich domněle původní, autentické podobě nezasažené „civilizací“. Otázka tradice tak nebyla zpočátku příliš problematizovaná, brala se jako základní či výchozí stav, ve kterém „my“ (jako moderní evropská civilizace) nacházíme „ty druhé“ a pokoušíme se o nich něco dozvědět ještě předtím, než je toto naše vzájemné setkání nevyhnutelně promění, tedy civilizuje a modernizuje. Problém, nakolik „ti druzí“ skutečně reprezentují původní způsob života, spolu s otázkou, jakým způsobem se různé lidské společnosti vyvíjejí v neustálém kontaktu a prostřednictvím setrvalé výměny zdánlivě původních kulturních prvků, přichází do antropologie teprve v průběhu 20. století.

Druhým důvodem překvapivého nezájmu o tradici je fakt, že jako klíčový termín se už samotných počátků antropologie uchytil pojem „kultura“ jako označení pro systém sdílených, společensky předávaných vzorců chování, myšlení a vnímání. Antropologické pojetí kultury se stalo široce a ne-

ustále diskutované, nesčíslněkrát formulované a definované, běžně a často aplikované, a takto proniklo do celé řady jiných vědních oborů (např. Kuper 2000; Horáková 2012), ale i běžného, laického užívání. Pojem tradice byl tak v antropologii převrácen a do jisté míry i nahrazen pojmem kultura, stal se jeho synonymem, pouhou součástí nebo dílčím aspektem.¹ Který z obou pojmů nakonec dostane v antropologické terminologii přednost, přitom nebylo ve vývoji antropologie úplně jednoznačné – např. německý filosof Johann Gottfried Herder (1744–1803), jako jeden z nejvýznamnějších předchůdců pozdějšího antropologického myšlení, ještě běžně zaměňoval pojmy „humanita“, „kultura“ a „tradice“ (Kroeber – Kluckhohn 1952, 22), naopak německý kulturní historik Gustav Klemm (1802–1867) už dával důsledně přednost pojmu „kultura“ (ibid., 25). Kultura v antropologickém pojetí byla poprvé explicitně definována britským antropologem Edwardem Burnettem Tylorem (1832–1917) jako „komplexní celek, který zahrnuje poznání, víru, umění, právo, morálku, zvyky a všechny ostatní schopnosti a obyčeje, jež si člověk osvojil jako člen společnosti.“ (Tylor 1871, 1)². Tylorovo dílo nejen zásadním způsobem pomohlo ustavit vědní obor antropologie, ale také zajistilo slibnou budoucnost pojmu kultura, který se ve 20. století dočkal desítek, ne-li stovek, dalších různě modifikovaných definic (Kroeber – Kluckhohn 1952). Všechny tyto pozdější definice se však shodují v tom, že kultura je 1) naučená, nikoli vrozená; 2) sdílená či kolektivní, nikoli pouze individuální; 3) předávaná horizontálně i vertikálně, tedy v rámci jedné generace (ze současníků na současníky) i napříč generacemi (od předků na potomky). Shrňme tedy, že podrobné rozpracování pojmu kultura jako zcela klíčového a základního konceptu antropologického výzkumu vytlačilo na okraj pozornosti a zájmu potenciálně rivalitní či alternativní pojem tradice, který je od té doby v antropologii pokládán za nedělitelnou a jen těžko odlišitelnou součást kultury, již většinou není třeba přesněji specifikovat. Pojem tradice tak zůstal v konkurenci s pojmem kultura „ležet ladem“.

DYNAMICKÁ KULTURA A STATICKÁ TRADICE

Zajímavý vhled, jak se antropologická teorie kultury vyvíjela v průběhu první poloviny 20. století, poskytuje proslulá a dodnes vydávaná práce amerických antropologů Alfreda

1 Proto kulturní antropologie během svého vývoje o tradici často hovořila, aniž by ji většinou přímo jmenovala. Existuje celá řada antropologických koncepcí, přístupů a poznatků, které se těsně či volněji dotýkají tématu tradice. V první řadě jde o školu konfiguracionismu, např. v oblasti studia stylových vzorců, křivek růstu a módy (Alfred L. Kroeber), ale také o antropologické studium kulturních změn (Melville J. Herskovits, Homer G. Barnett, Julian H. Steward), zvláště pak v souvislosti s teorií akulturace (Robert Redfield, Ralph Linton, Melville J. Herskovits) a kulturního ohniska (Melville J. Herskovits). Podrobněji viz např. Sidky 2004; Soukup 2004; Amit 2004; Soukup 2018.

2 V této proslulé definici nicméně Tylor ještě chápe kulturu jako ekvivalent pojmu „civilizace“.

L. Kroebera a Clyde Kluckhohna (1952)³. V pečlivě komentovaném soupisu nejrozličnějších definic kultury, utříděných do několika základních kategorií a podkategorií, je patrné, že přestože v antropologii termín „kultura“ víceméně vytlačil nebo alespoň trvale potlačil termín „tradice“, paradoxně právě tímto pojmem si řada autorů ve své snaze charakterizovat a definovat kulturu pomáhala⁴. Tyto zmínky o tradici v definicích věnovaných primárně kultuře ukazují, jak byl v tomto období, jako určitý vedlejší výsledek přemýšlení o kultuře, v antropologii a příbuzných disciplínách pojem „tradice“ intuitivně či implicitně chápán. Tak například ty definice kultury, které Kroeber s Kluckhohnem označili jako „*Historické*“, mají v tomto soupise jedinou podkategorii nazvanou „*Důraz na společenské dědictví neboli tradici*“. Ta kromě několika dalších definic opírajících se o pojem tradice obsahuje např. definici antropologa Roberta Lowieho charakterizující kulturu jako „*celek společenské tradice*“ nebo vymezení antropologa Alfreda R. Radcliffe-Browna, který kulturu považuje za „*proces kulturní tradice (...), kterým jsou v dané sociální skupině nebo třídě dále předávány (...) jazyk, víra, představy, estetické soudy, znalosti, dovednosti a zvyklosti všeho druhu z osoby na osobu nebo z jedné generace na další*“ (ibid, 47, 48). Kroeber s Kluckhohnem v komentáři k takto zaměřeným definicím připouštějí, že pojem tradice nemusí označovat jen hotový, výsledný produkt, ale i dynamický proces tvorby, obecně však těmto typům definic kriticky vytýkají, že jsou ve své většině příliš statické, protože staví člověka do pasivní role nositele tradic a zanedbávají jeho aktivní vklad, tvorbu a účast na své kultuře (ibid, 48–49). Z kontextu této podkategorie je totiž patrné, že různí autoři se k pojmu „tradice“ uchýlovali nejčastěji právě tehdy, když chtěli zdůraznit ty části nebo aspekty kultury, které se předávají jako víceméně neměnné, hotové a definitivní. Naopak ve skupině definic, kterou Kroeber s Kluckhohnem označují jako „*Genetické*“ s podkategorií „*Důraz na kulturu jako produkt či artefakt*“ (ibid, 64–65), která aktivní vklad člověka zohledňuje a považuje jej za klíčový, se termín „tradice“ příznačně vůbec nevyskytuje. Také závěrečné shrnutí volných výroků o kultuře obsahuje výňatek textu, v němž antropolog Leslie A. White pokládá tradici za způsob předávání kultury, která má však oproti tradici zřetelně dynamický aspekt: „*Tradice – nebiologický přenos vzorců chování z jedné generace na další*“. K tomu však dodává, že „*kultura je kumulativní stejně jako kontinuální; díky objevům a vynálezům jsou přidávány nové prvky. Také je progresivní v tom, že čas od času dosahuje efektivnějších prostředků přizpůsobení se přírodnímu prostředí nebo kontroly nad ním*“ (ibid, 100). Můžeme tedy shrnout, že antropologické myšlení první poloviny 20. století většinou považovalo tradici za statickou, setrvačnou složku

kultury. Tradice se pouze pasivně předává, zatímco kultura, jako mnohem komplexnější a dynamičtější atribut lidské existence, se neustále mění a přetváří. Lze tedy upřesnit, že rozvoj antropologické teorie kultury pojem tradice neodstranil, ale významně zjednodušil, zúžil a omezil jeho význam.

TRADICE VE VÍRU MODERNIZACE A KULTURNÍCH ZMĚN

Sémantické ochuzení pojmu tradice vedlo k tomu, že v antropologii se tento pojem začal používat spíše v metaforicky volném, přibližném a intuitivním významu. Hovoří se např. o jednotlivých „*tradicích*“ (ve smyslu subkulturní rozmanitosti v rámci určité kultury) nebo o „*tradicionalismu*“ (jako snaze o nastolení „původní“ kulturní autenticity). Tradice se stává součástí ustálených slovních spojení, jako je např. „ústní tradice“, „*tradiční kultura*“ (v protikladu vůči moderní společnosti) nebo „*tradiční*“ (tj. předkolumbovská či předkoloniální) minulost“ (Shanklin 1981, 71). Dokonce ani časté spojení „*kulturní tradice*“ se nevnímá jako redundantní (Ben-Amos 1984, 120). Tyto pojmy a dichotomie jsou sice v dnešní antropologii kritizovány jako nepřesné a zavádějící, přesto se staly součástí běžného terminologického úzu a pronikly nejen do jiných oborů, ale i do laického užívání.

Podněty pro přesnější používání pojmu tradice v antropologii přinesla novější výzkumná témata poloviny 20. století, jako je akulturace, kulturní změna a technologicko-ekonomický, politický a sociální rozvoj třetího světa. V tomto kontextu se pojem tradice používal k označení konzervativních a statických tendencí, které kultuře brání adekvátně reagovat na změnu přírodních, ekonomických, politických a kulturně-historických podmínek a zamezují tak jejímu rozvoji a začlenění do globálních procesů modernizace.

V této souvislosti se pojem tradice významně prosadil zejména v díle amerického antropologa Roberta Redfielda, který jako nástroj svého studia rolnických komunit ve vztahu k městským centrům formuloval a rozpracoval koncepci tzv. „*Velkých a Malých tradic*“. Jako „*Velkou*“ označil Redfield menšinovou tradici městských elit, jež je písemně kodifikovaná a pečlivě, prostřednictvím vzdělanosti, kultivovaná a rozvíjená, zatímco „*Malá*“ je většinová tradice venkovských rolníků, jež se předává výhradně ústně, nesystematicky a je příliš konzervativní na to, aby mohla pružně reagovat na měnící se podmínky a efektivně přijímat nové trendy (Redfield 1953, 1956). „*Malá tradice*“ je pevným atributem venkovské komunity, která si už jen svou sociální a geografickou uzavřeností, relativní ekonomickou soběstačností a omezenými možnostmi komunikace s vnějším světem udržuje zavedené zvyky a nedůvěru k inovacím. Veškeré akce v takové komunitě podle Redfielda nevyplývají ani tak z individuálních rozhodnutí, jako spíše z přirozeného a odvěkého řádu věcí, a tudíž jsou považovány za nezbytné a jediné možné. Přestože byl tento Redfieldův koncept později (ne zcela oprávněně) kritizován jako výhradně teoretický a postavený spíše na ideálních, etnocentrických konstrukcích převzatých z předchozí litera-

3 V citacích z tohoto díla nevycházíme z českého překladu (Kroeber – Kluckhohn 1969/1970), ale překládáme je přímo z originálu. Totéž platí pro všechna další citovaná díla.

4 Kroeber s Kluckhohnem v tomto souboru definic z období od Edwarda B. Tylora do roku 1950 napočítali celkem 23 definic kultury, ve kterých je zdůrazněn či zmíněn vliv tradice a společenského dědictví (Kroeber – Kluckhohn 1952, 150).

tury než na výsledcích terénního výzkumu (Shanklin 1981, 73–74), stal se poměrně hojně a úspěšně využíváný v celé řadě konkrétních studií státních společností zahrnujících různé segmenty městského a venkovského obyvatelstva v jejich vzájemném vztahu. Je ovšem pravda, že zejména Robert Redfield vnesl do témat akulturace a kulturní změny velmi konzervativní a dlouhodobě neudržitelné pojetí tradice, které antropoložka Eugenia Shanklin (ibid, 74) později shrnula takto:

1. „Tradice je silou, která brání změně, růstu a kreativitě, tj. slouží jako prostředek uchování;
2. Tradice je iracionální, emotivní reakcí;
3. Tradice zajišťuje vnitřní soudržnost;
4. Tradice vymizí nebo bude vymýcena modernitou a racionální volbou jakožto rysů městského prostředí.“

Redfield však nebyl jediný, tento náhled na tradici vyplýval z dobového úhlu pohledu na aktuální problematiku modernizace. Velmi podobně, tedy jako jakousi „svěrací kazajku“ pojal tradici například i izraelský sociolog Shmuel Noah Eisenstadt, když ve své publikaci, zpochybňující zavedené eurocentrické modernizační teorie aplikované na rozvojový svět, napsal: „Tradici si lze snad nejlépe představit jako rutinizovanou symbolizaci modelů společenského řádu (...); také ji můžeme nahlížet jako způsob ohodnocení, stejně jako schválení a legitimizace ‚totality‘ kulturního a společenského řádu či jakékoli jeho části“ (Eisenstadt 1973, 139).

TRADICE SE OTEVÍRÁ BUDOUCNOSTI

V posledních desetiletích 20. století se pojetí tradice jako pasivní a bytostně konzervativní síly zásadně mění. Jedním z prvních podnětů byl článek amerického sociologa a afrikanisty v oblasti etiopských studií Donalda N. Levina (1968), který na základě příkladů několika nezápadních společností předložil silnou kritiku modernizační teorie a vyvrátil premisu, že tradice a kulturní změna musí být nutně v rozporu. Značný vliv získala ve společenských vědách také publikace amerického sociologa Edwarda Shilse (1981), v níž je rebelie a nedůvěra k zavedeným hodnotám a postupům jádrem každé tradice – jen díky této vnitřní dynamice může tradice přetrvávat a vyvíjet se tváří v tvář měnícím se životním podmínkám. Také v antropologické teorii a výzkumu začíná postupně převládat tendence chápat tradici jako tvůrčí a dynamickou složku kultury, která svým trvalým odkazem k minulosti (ať už skutečné, imaginární nebo dodatečně vytvořené) a směřováním do předpokládané budoucnosti zároveň citlivě reaguje na přítomné, aktuální potřeby a výzvy. Antropologové si začínají všimnout, nakolik je tradice v každé společnosti konstruovaná tak, aby tyto nezbytné procesy kulturních změn odůvodňovala, racionalizovala a posvěcovala. Tradice tak v antropologii přestává být vnímána jako fixní a statická složka kultury, která se pouze předává, a naopak se stává flexibilním vzorcem porozumění a interpretace, který usnadňuje vstřebávat, začleňovat a využívat nové podněty.

Tradice tedy v procesu kulturních změn umožňuje kultuře zachovávat si, udržovat či vytvářet určitou kontinuitu a zároveň – s pomocí této kontinuity – umožňuje procesy kulturních změn regulovat, směřovat a cílit do budoucnosti. Současně si antropologové všimají, nakolik zejména v případech politických a národnostních rituálů, ale i nejrůznějších kontrakulturních hnutí, vystává potřeba vytvářet a zakládat zcela nové tradice (Hobsbawm – Ranger 1984). Výstižně formulují tento nový, v zásadě paradoxní náhled na tradici američtí antropologové Richard Handler a Jocelyn Linnekin: „Jedním z největších paradoxů ideologie tradice je to, že pokusy o kulturní ochranu nevyhnutelně mění, rekonstruují nebo vynalézají právě ty tradice, které chtějí upevnit. Tradice nejsou ani pravé ani falešné, protože pokud pravá tradice odkazuje k nedotčenému a nezměnitelnému dědictví minulosti, pak jsou všechny pravé tradice falešné. Ale pokud (...) je tradice vždy definována přítomností, pak jsou všechny takovéto falešné tradice opravdové. Pravé a falešné – pojmy, které byly používány k odlišení objektivní reality od habaďury – jsou nevhodné, pokud jsou aplikovány na společenské jevy, které nikdy neexistují stranou našich interpretací“ (Handler – Linnekin 1984, 288).

Americká antropoložka Eugenia Shanklin (1981) podrobně formulovala výzkumný program tohoto obratu v chápání tradice. Rozlišila 1) pasivní, analytické pojetí tradice převzaté z teoretické literatury sociálních věd (především É. Durkheima, M. Webera, K. Marxe a F. Tönniese), postavené na eurocentrických a etnocentrických základech a 2) pojetí aktivní, praktické a domorodé, zaznamenané v etnografické literatuře. Obě tato pojetí existovala podle ní v antropologii po celá desetiletí, avšak pasivní, analytické pojetí bránilo dlouhou dobu antropologům plně si uvědomit a docenit, jak jinak může tradice fungovat v odlišných kulturních a sociálních kontextech. Shanklin dokládá, že i tak významní antropologové, jako byl Robert Redfield, Claude Lévi-Strauss nebo Ernst Gellner, ač byli sami terénními výzkumníky, stále zůstávali v zajetí pojmových dichotomií odvozených z předchozí teoretické literatury. Navrhuje, aby se antropologie definitivně osvobodila od autority analytického pojetí sociálních věd a soustředila se více na výsledky vlastních terénních výzkumů, ze kterých často vyplývá, nakolik tradice hraje ve svém odkazu na minulost velmi aktivní, dynamickou a flexibilní roli v utváření současnosti a směřování do budoucnosti. „Pojem tradice, podobně jako kultura, je používán tak často a v tolika kontextech, že (...) možná už ani nemá žádný smysl. Zatímco nevidím žádný důvod, proč se pokoušet přijít s jediným významem tohoto pojmu, věřím, že je mnoho důvodů, proč zkoumat jeho důsledky, spíše než jej používat jako obecně známý, samozřejmý pojem obklopený mlhavými, ideálními předpoklady.“ (ibid, 86) Vytýčuje přitom dva možné úhly pohledu či směry výzkumu – 1) je třeba studovat tradici v jejím „hodnotícím užití“ a 2) v jejím „posvěcujícím užití“. Obě tato užití či funkce tradice přitom vystupují buď ve vztahu 1) interním (tedy jak dotýčná společnost odvoláváním se na tradici hodnotí a/nebo posvěcuje to, co se děje v ní samotné) a/nebo 2) vztahu externím (jak dotýčná společnost hodnotí a/nebo posvěcuje to, co nastává v jejím vztahu k vnějšímu prostředí). „Implicitní v rámci obou

těchto směrů je předpoklad, že tradice má uchovávací funkci pouze vzhledem k několika málo vybraným rysům, nikoli k souhrnu veškerého chování. Tyto rysy nejenže nemusejí být „staré, ale dokonce ani původní.“ (ibid, 77) Můžeme tedy shrnout, že tradice se v antropologickém myšlení poslední třetiny 20. století „rozpohybovala“ a otevřela změnám poté, co se výrazně zrelativizoval její původní význam.

TRADICE A KULTURA JAKO KOMPLEMENTÁRNÍ POJMY

V rámci oborů blízkých kulturní antropologii také v oblasti folklorních studií dochází v závěru 20. století ke snahám o rozvoj a rehabilitaci pojmu tradice, a to nikoli v opozici vůči pojmu kultura, ale v jejich úzké souvislosti (např. Ben-Amos 1984; Glassie 1995). Fokloristika pokládá tradici za svůj klíčový termín a rozvíjí jej i v jeho reflektované nejednoznačnosti a rozmanitosti volných významů, vrstev a asociací. „Důležitější (...) než vztyčovat a pilovat novou definici, která by jen držela a stála jako sousoší (...), je rozvíjet a chápat pojem tradice v širší jeho sémantického rozsahu. Pokud se význam tohoto pojmu rozzevře tak, aby zahrnoval všechny možné způsoby, jakými lidé převádějí staré na nové, tradice se rozprostře do asociací s hraničními, souvisejícími, rovněž nezbytnými pojmy.“ (Glassie 1995, 395). Jedním z takových přidružených termínů je podle Henryho Glassie i „kultura“. Tento americký folklorista konstatuje, že antropologická teorie kultury se v kritické reakci na svůj prvotní evolucionismus až příliš důsledně zbavila historické perspektivy. Potřeba zpracovat historii se však později vrátila s tématy akulturace a kulturní změny. Henry Glassie v přímém protikladu vůči pojetí, jež se utvořilo v antropologii v první polovině 20. století, chápe tradici jako „kulturní dynamiku, jako proces, kterým kultura existuje“ a nabízí ji jako prostředníka tohoto nezbytného propojení mezi kulturou a historií. Kromě toho věří, že pojem tradice – přesněji řečeno různých tradic v rámci jedné kultury – nám může pomoci lépe chápat vnitřní dynamiku, kterou je každá kultura trvale utvářena (ibid, 399). Též izraelský folklorista Dan Ben-Amos spatřuje v dialogu pojmů tradice a kultura jisté výhody a možnosti. Například v případě studia lidové kultury v městském prostředí lze vhodně rozlišovat mezi tradicemi různých vesnických a etnických skupin, které toto prostředí postupně zabydlují, v jejich vztahu k dominantní městské kultuře. „Takové zaměření pozornosti na sociální základy folklóru (...) si vyžaduje pojetí tradice jakožto kultury. (...) Tímto přístupem se tradice ve folklóru, podobně jako kultura v antropologii, stává aspektem sociálního vymezení a identifikace.“ (Ben-Amos 1984, 120) Vidíme, že ve folkloristice se těsná blízkost kultury a tradice nejeví jako nadbytečná, matoucí a zavádějící překážka, ale jako přednost, která umožňuje oba pojmy rozvíjet a aplikovat ve vzájemných aspektech a vazbách.

Spíše však než k pokusům používat oba pojmy v jejich zaměnitelnosti dochází ke snaze vnímat je ve vzájemné komplementaritě. Od konce 20. století se pojem tradice v antropologii (a podobně i v sociologii, etnologii, etnografii a folkloristice)

nepovažuje za termín odborný, analytický, který by mohl být – pokud by byl přesněji definován – vhodnou metodologickou pomůckou výzkumu, ale spíše za pojem lidový, nativní či domorodý, který příslušníci různých kultur či subkultur chápou a používají různě, k různým účelům a různými způsoby – nejčastěji však k označení toho, co se jim jeví být 1) časté, obvyklé a ustálené, 2) autentické, původní nebo naopak novodobé, 3) kontinuální a relativně nepřetržité, 4) hodnotné, vzácné a zasluhující péči či ochranu, 5) žádoucí a přikázané v imperativním a normativním smyslu (Blahůšek, et al. 2011, 99). Takto zpravidla vymezují tradici i ty nemnohé antropologické slovníky, které nepřecházejí pojem tradice mlčením. V nich se tradice vymezuje např. jako „explicitní forma kultury předávaná v čase, jejíž uchovávání je samo o sobě hodnotou“, případně jako „kontinuita porozumění vztahující se k nějaké aktivitě, způsobu života nebo projevu, jež vede k určitým činům a přesvědčením“ (Winthrop 1991, 300). Neboli ve vymezení pojmu tradice je vždy výslovně zdůrazňována hodnota, která nemusí mít platnost obecnou, ale dodatečně připsanou: „Tradice označující zděděný soubor rysů je kategorií, kterou jednotlivci a společnosti připisují projevům, přesvědčením a způsobům chování v přítomnosti s cílem dodat jim hodnotu pro budoucnost. (...) Poskytuje důvody pro uchování, pro zvláštní zacházení, pro péči (...) Tradice je tak územím imaginace, ale její přítomnost má velmi významné důsledky pro sociální život.“ (Barfield, ed. 1997, 470). Vidíme, že na přelomu století se tradice stala pojmem, který antropologové používají nikoli tehdy, když hovoří o „těch druhých“, ale tehdy, když reflektují, jak „tito druzí“ hovoří sami o sobě. V jisté nadsázce lze tedy říct, že „tradice“ je v tomto pojetí vlastně vnitřní, domorodé označení toho, co antropologové zvnějšku studují a popisují jako „kulturu“.

NÁVRAT TRADICE V MEZIOBOROVÝCH SOUVISLOSTECH

Současně se však rýsují i nové perspektivy studia tradice. Na počátku 21. století dochází k častému propojování poznatků a metod kulturní antropologie s evoluční biologii a tím i k výraznému rozvoji studia kulturní evoluce (např. Cronk 1999; Soukup 2011; Richerson – Boyd 2012; Ovčáčková, ed. 2017). Tyto přístupy částečně navazují na neoevolucionismus poslední třetiny 20. století, především na směry evoluční psychologie, sociobiologie a memetiky, které byly antropology ve své době přijímány spíše kriticky nebo nedůvěřivě, v současné době však rozvíjejí nové metody mnohdy postavené na počítačově programované matematické simulaci. Z takových současných směrů získala značný ohlas například teorie podvojně dědičnosti, která zdůrazňuje, že lidská kultura vznikala na základě evolučních principů, ale současně její vznik měl a doposud má silný zpětný dopad na průběh a směřování biologické evoluce. Geny a kulturní prvky spolu interagují, a proto je třeba biologickou a kulturní evoluci nahlížet a studovat ve vzájemných zpětných vazbách (Richerson – Boyd 2012). Protože právě v takové vzájemné vazbě biologie a kul-

tury vznikají kulturní tradice, k objasnění jejich vzniku, rozvoji a šíření je nejen možné, ale i nutné využít principy známé z biologické evoluce. Pro interdisciplinární studium tradic je zvláště podnětná kulturní fylogenetika, která prozkoumává zjevné i méně nápadné paralely mezi biologickou a kulturní evolucí a s pomocí fylogenetických metod se pokouší objasnit vznik, rozvoj a šíření vybraných kulturních prvků (typicky např. artefaktů, jazyků či pohádkových motivů) nebo i celých kultur (Mace, et al. 2016, Lipo, et al. 2017, Ovčáčková, ed. 2017, 230–279). K tomu má co říci také kognitivní antropologie, která dokládá, že o úspěchu šíření určitých tradic nemusí vždy nutně rozhodovat lidská schopnost jejich nápodoby, uchování a reprodukce – už jen proto, že kulturní transmise bývá zpravidla výběrová, částečná nebo nepřesná. Tradice se šíří spíše na základě kognitivní atraktivity a specifických preferenčních principů, které jsou nevědomé a nezáměrné. Teprve na jejich základě lze vysvětlit, proč se některé tradice šíří úspěšněji než jiné, případně i jejich šíření předpovídat (Morin 2016).

Jedním z velmi důležitých výsledků těchto mezioborových průniků, který těsně souvisí s teorií tradice, je stále diskutovaný předpoklad, že pro vznik kultury je nezbytná kumulativní kulturní evoluce, která hromadí výdobytky ze současníků na současníky a z generace na generaci, a tak postupně nabývá na komplexitě. Tento jev je typický pro člověka, zatímco v přírodě ho prozatím nacházíme ojediněle jen u některých živočišných druhů, a to ve spíše rudimentární formě. Pro nastartování kumulativní kulturní evoluce je zřejmě nezbytné učení prostřednictvím přesné imitace. Bez možnosti přesné imitace by musel každý jedinec, bez ohledu na svou vynalézavost, schopnost učení a dosaženou úroveň svých předchůdců začínat vždy znovu a od začátku, zatímco přesná nápodoba nám dává možnost investovat více energie a pozornosti do postupných vylepšení, jež se sčítají a mohou tak vytvořit velmi komplexní tradici. Lidé jsou pro přesnou imitaci, jak se jeví i z laboratorních experimentů, zřejmě geneticky predisponováni, zatímco u jiných živočišných druhů probíhá učení na základě jiných principů, jež ke kumulativní kulturní evoluci a tedy ani vzniku komplexních tradic pravděpodobně vést nemohou. (Richerson – Boyd 2005, 155–166; Ovčáčková, ed. 2017, 190–197, 284–291). Specificky lidské tradice založené na výběru, improvizaci a neustálém zdokonalování tedy vznikají díky prvotní schopnosti přesné nápodoby, od které se můžeme následně odpoutat a naučené dále rozvíjet.

Jak je patrné, přírodní vědy mohou dodat studiu tradice další témata, nastolit dosud nepoložené otázky a obohatit metodologii o nové, aktuální postupy, přičemž kulturní antropologie je velmi plodnou oblastí pro taková mezioborová setkání. Nelze přehlédnout, že ve všech těchto směrech ovlivněných evoluční biologii se pojem tradice začíná používat v exaktnějším významu, než tomu bylo ve společenských vědách minulého století. To může znamenat, že právě dochází k určité obnově a rehabilitaci tradice jako analytického, odborného termínu. Pojem tradice se tak díky současným interdisciplinárním průnikům možná opět stává plnohodnotným terminologickým nástrojem studia a výzkumu.

LITERATURA

- Amit, Vered, ed. (2004): *Biographical Dictionary of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge.
- Barfield, Thomas, ed. (1997): *The Dictionary of Anthropology*. Malden: Blackwell Publishing.
- Barnard, Alan – Spencer, Jonathan, eds. (2004): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge.
- Ben-Amos, Dan (1984): The Seven Strands of Tradition. Varieties in its Meaning in American Folklore Studies. *Journal of Folklore Research*, 21(2/3), 97–131.
- Birx, H. James, ed. (2006): *Encyclopedia of Anthropology*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Blahůšek, Jan, et al. (2011): *Malý etnologický slovník*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury.
- Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard, eds. (2007): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část O–Z*. Praha: Mladá fronta.
- Cronk, Lee (1999): *That Complex Whole. Culture And The Evolution Of Human Behavior*. Boulder: Westview Press.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1973): *Tradition, Change, and Modernity*. New York: Wiley.
- Geist, Bohumil (1994): *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing.
- Glassie, Henry (1995): Tradition. *The Journal of American Folklore*, 108(430), 395–412.
- Handler, Richard – Linnekin, Jocelyn (1984): Tradition, Genuine or Spurious. *The Journal of American Folklore*, 97(385), 273–290.
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence. (1984): *The Invention of Tradition*. New York: Cambridge University Press.
- Horáková, Hana (2012): *Kultura jako všelék. Kritika soudobých přístupů*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Ingold, Tim, ed. (2002): *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London: Routledge.
- Jandourek, Jan (2012): *Slovník sociologických pojmů*. 610 hesel. Praha: Grada, 2012.
- Kroeber, Alfred L. – Kluckhohn, Clyde (1952): *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge: Peabody Museum of American Archeology and Ethnology.
- Kroeber, Alfred L. – Kluckhohn, Clyde (1969/1970): *Kritický nástin systémů a definic kultury*. I., 2. svazek. Brno: Krajské osvětové středisko.
- Kuper, Adam (2000): *Culture. The Anthropologists' Account*. Cambridge: Harvard University Press.
- Levine, Donald N. (1968): The Flexibility of Traditional Culture. *Journal of Social Issues*, 24(4), 129–141.
- Levinson, David – Ember, Melvin, eds. (1996): *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York: Henry Holt.
- Linhart, Jiří – Vodáková, Alena, eds. (1996): *Velký sociologický slovník*. II. P–Ž. Praha: Karolinum.
- Lipo, Carl P. – O'Brien, Michael J. – Collard, Mark – Shennan, Stephen J., eds. (2017): *Mapping our Ancients. Phylogenetic Approaches in Anthropology and Prehistory*. London and New York: Routledge.
- Mace, Ruth – Holden, Clare J. – Shennan, Stephen, eds. (2016): *The Evolution of Cultural Diversity. A Phylogenetic Approach*. London and New York: Routledge.
- Malina, Jaroslav, ed. (2011): *Encyklopedie antropologie*. Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity. (online). <https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/prif/ps11/antropol/web/index.html>
- Morin, Olivier (2016): *How Traditions Live and Die. Foundations of Human Interaction*. Cambridge: Oxford University Press.
- Ovčáčková, Lenka, ed., et al. (2017): *O původu kultury. Biologické, antropologické a historické koncepty kulturní evoluce*. Praha: Academia.
- Rapport, Nigel – Overing, Joanna (2004): *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*. London: Routledge.
- Redfield, Robert (1953): *The Primitive World and its Transformations*. Ithaca: Cornell University Press.
- Redfield, Robert (1956): *Peasant Society and Culture. An Anthropological Approach to Civilization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Richerson, Peter – Boyd, Robert (2012): *V genech není všechno aneb Jak kultura změnila evoluci člověka*. Praha: Academia.

- Shanklin, Eugenia (1981): Two Meanings and Uses of Tradition. *Journal of Anthropological Research*, 37(1), 71–89.
- Shils, Edward (1981): *Tradition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sidky, Homyun (2004): *Perspectives on Culture. A Critical Introduction to Theory in Cultural Anthropology*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Soukup, Martin (2011): *Kultura. Biokulturologická perspektiva*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Soukup, Martin (2018): *Antropologie. Teorie, koncepty a osobnosti*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Soukup, Václav (2004): *Dějiny antropologie*. Praha: Karolinum.
- Soukup, Václav (2011): *Antropologie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
- Tylor, Edward. B. (1871): *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: J. Murray.
- Vodáková, Alena – Vodáková, Olga – Soukup, Václav, eds. (2000): *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Winthrop, Robert H. (1991): *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*. Westport: Greenwood Press.

AUTOR

Erban, Vít (*1974), kulturolog, prozaik a esejista. Vystudoval dramaturgii a scenáristiku na Filmové fakultě AMU a kulturologii na Filozofické fakultě UK v Praze, kde absolvoval též postgraduální studium. Od roku 2003 pracuje jako odborný asistent na Teologické fakultě a Filozofické fakultě JU v Českých Budějovicích. Věnuje se především teorii kultury, symbolické antropologii a vybraným tématům z antropologie náboženství a antropologie umění. Zvláštní pozornost věnoval tématu masek a maskování (knižně *Maska a tvář: hra s identitou v mezikulturních proměnách*) a vztahu kultury a přírody v díle amerického básníka, esejisty a orientalisty Garyho Snydera. Ve své literární tvorbě tíhne k minimalistickým literárním žánrům a formám na pomezí poezie a prózy (knižně *Velký vítr, Hora a obzor*). Kontakt: viterban@gmail.com

Text je přeloženou, upravenou a doplněnou verzí kapitoly „Tradition or culture? The concept of tradition in cultural anthropology“ z knihy: Jaroslav Vokoun (Hg.): *Traditionstheorie im Gespräch der Wissenschaften*. Zürich: LIT Verlag, 2019. Autor děkuje nakladatelství LIT za laskavé svolení k publikaci v češtině.

Ahmosova „Zelená“ svatyně

(Staroegyptské *spolium* ve středověké Káhiře)

Břetislav Vachala

Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Do redakce doručeno 23. února 2019; k publikaci přijato 16. června 2020.

THE “GREEN” SANCTUARY OF AMASIS (AN ANCIENT EGYPTIAN *SPOLIUM* IN MEDIEVAL CAIRO)

ABSTRACT Among the important buildings of medieval Cairo, where old Egyptian *spolia* are found, belong the mosque and khanqah with the tomb of Seif al-Din Shaykhu al-Umari, the most influential Emir during the rule of Sultan al-Nasir Hasan (1347–1351, 1354–1361). Of special importance is the *spolium* found above the entrance to the Shaykhu’s khanqah. It is a shaped monolithic stone block (286 x 77 x 57 cm) which has secondarily been used as a lintel (figs. 1–3). Its material is siltstone from the quarries in Wadi Hammamat. The origin of the block is confirmed by written accounts of medieval Arabic men of letters, historians and geographers, especially Abd al-Latif (1162–1231), al-Qalqashandi (1355–1418) and al-Maqrizi (1364–1442). It originates from the well-known Green Sanctuary in Memphis, which broke during its transportation to Cairo, and its high-quality green stone was re-used for the building of the Shaykhu’s khanqah. This event took place just after 1350, while the khanqah was completed in 1355. The block in question comes from the upper frontal part of the sanctuary (*naos* in Greek) which is proven by the pronounced corvette cornice in combination with the torus roll (fig. 4). Cut in sunk relief into the flat surface below the torus roll is a hieroglyphic inscription (fig. 5) in one horizontal line (height 10 cm), carefully carved along the entire length (286 cm) from the right to the left, which contains the royal titulary of Amasis (Ahmose II); this dates the Green Sanctuary to the times of his rule (569–526 BCE). The name of the ruling king (Khenemibre Ahmose Saneith) had been purposely obliterated in the cartouches in the text; this can be related to the Persian king Cambyses who invaded Egypt in 525 BCE. The block from Amasis’ Green Sanctuary (dedicated to Onuris?) in Memphis was re-used approximately 1900 years later as a lintel above the entrance to the Shaykhu’s khanqah. Apart from the purely practical reason of recycling an easily available and already shaped block of good quality stone there was another reason, based on traditional popular faith in the magic powers of ancient non-decorative, and especially decorative and inscribed stone blocks. These *spolia* used as lintels or thresholds in prominent places by entrances to medieval (and early post-medieval) Islamic sacral and profane buildings held apotropaic and protective powers. Their purpose was to protect the building from the influence of evil powers such as storms, torrential rain, earthquake, Nile floods or epidemics, and to bar entrance to mice, rats, snakes, scorpions, flies, mosquitoes and birds. This protection naturally extended to the building’s numerous visitors and inhabitants.

KEY WORDS the Green Sanctuary (*naos*) in Memphis; Amasis (Ahmose II); the khanqah of Emir Shaykhu; ancient Egyptian *spolia*; *apotropaia*

ABSTRAKT Mezi významné stavby středověké islámské Káhiry, kde se objevují staroegyptská *spolia*, patří mešita a chanqa s hrobkou Šajf ad-Dína Šajchú al-‘Umariho, nejvlivnějšího emíra za vlády sultána an-Násira Hasana (1347–1351, 1354–1361). Zvláště významné je *spolium* umístěné nad vchodem do Šajchúovy chanqy. Jedná se o opracovaný monolitický kamenný blok (286 x 77 x 57 cm), který zde byl sekundárně použit jako dveřní překlad (obr. 1–3). Jeho materiálem je siltovec z lomů ve Wádi Hammámátu. Původ bloku prokazují písemná svědectví středověkých arabských učenců, historiků a geografů, především ‘Abd al-Latífa (1162–1231), al-Qalqašandího (1355–1418) a al-Maqrízího (1364–1442). Je jím obdivovaná Zelená svatyně v Menneferu, která se při převozu do Káhiry rozlomila a její kvalitní zelený kámen byl znovu použit při stavbě mešity a chanqy emíra Šajchú. Došlo k tomu někdy těsně po roce 1350, přičemž stavba Šajchúovy chanqy byla dokončena v roce 1355. Dotyčný blok pochází z čelního horního zakončení svatyně (řecky *naos*), což prokazuje na něm vyznačená konkávní římsa v kombinaci se zaoblenou římsou (obloučkem) (obr. 4). Do rovné plochy pod zaoblenou římsou je v hlubokém reliéfu pečlivě vytesán po celé délce bloku (286 cm) hieroglyfický nápis (obr. 5) zaznamenaný v jednom vodorovném řádku zprava doleva (výška 10 cm), který obsahuje titulaturu Ahmose II., což umožňuje datování Zelené svatyně do doby jeho vlády (569–526 př. n. l.). V textu bylo úmyslně zhlazeno panovníkovo jméno (Chenemibre Ahmose Saneit), což má na svědomí perský král Kambýsés, který v roce 525 př. n. l. obsadil Egypt. Přibližně po 1900 letech byl blok z Ahmosovy svatyně znovu použit jako dveřní překlad nad vchodem do Šajchúovy chanqy. Vedle ryze praktického důvodu využít dostupný, již opracovaný blok z kvalitního kamene tu byl i druhý, který vycházel z tradiční lidové víry v magickou moc prastarých, jak zdobených, tak zvláště zdobených a popsaných kamenů. Taková *spolia* použitá jako dveřní překlady a prahy na viditelných místech při vstupech do středověkých (a raně novověkých) islámských sakrálních i profánních staveb v Káhiře měla apotropaickou a ochrannou moc. Jejich účelem bylo odvrátit od budov působení zlých sil v podobě bouří, lijáků, zemětřesení, nilské záplavy či epidemií a zamezit proniknutí myším, krysám, hadům, štírům, mouchám, komárům i ptákům. Tím také měla být samozřejmě zajištěna ochrana jejich četných návštěvníků a obyvatel.

KLÍČOVÁ SLOVA Zelená svatyně v Menneferu; Ahmose II. (Amasis); chanqa emíra Šajchú; staroegyptská *spolia*; *apotropaia*

„Mezi mnoha divy obdivovanými v ruinách Memfidy je svatyně, která se nazývá Zelená.“

(‘Abd al-Latif al-Baghdádí, † 1231)

Pozorného návštěvníka středověkých stavebních památek Historické Káhiry, která je jako jeden celek zahrnuta od roku 1979 do prestižního seznamu Světového kulturního a přírodního dědictví lidstva, vyhlášeného organizací UNESCO, zaujmou kamenné bloky zdobené reliéfy a hieroglyfickými nápisy, které jsou zasazené do stěn islámských staveb. Jedná se o znovu použité staroegyptské architektonické články (Meincke-Berg 1985) umístěné v mešitách, chanqach, madrasách či hradebních zdech a branách (Heiden 2001; Heiden 2002; Postel – Régen 2006). Tyto znovu použité stavební prvky se označují latinským slovem *spolia* (sg. *spolium*), tedy „uloupené, ukořistěné, uchvácené (předměty, věci)“.

V zemi na Nilu bylo ovšem již ve starověku naprosto běžné přestavovat či zcela rozebrat určité stavby a znovu používat jejich stavební kámen na budování nových paláců, chrámů, svatyní a hrobek. Taková „recyklace“ se mohla během několika tisíciletí opakovat i několikrát. Názorným příkladem je kvarcitový architektonický fragment (nyní v Egyptské sbírce Archeologického a antropologického muzea Pennsylvánské univerzity ve Filadelfii: Penn Museum E 16230; rozměry 238 x 69 x 27 cm), který byl původně součástí průčelí Meretatoniny kaple Slunečního stínu v Héliopoli (Wegner 2017, 53–76, tab. 1–8), pocházející z doby Achnatonovy vlády (ca. 1353–1336 př. n. l.). V poamarnské době byla Meretatonina kaple stržena a záměrně byly poškozeny a z velké části i stesány scény a nápisy na tomto fragmentu. Přibližně po 130 letech ho kameníci zaoblili a upravili, aby mohl posloužit jako podstavec pro sfingu krále Merenptaha, což potvrzují nápisy vytesané na jeho bočních plochách. Potřetí byl tento fragment použit jako práh

Obr. 1. Bohatě zdobený vápencový vchod do chanqy emíra Šajchú v ulici as-Salíba v Káhiře, 1355. Stavbu restauroval v roce 1684 Bilál Agha. (Foto: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

Fig. 1. Richly decorated limestone gateway of the khanqah of Emir Shaykhu in the as-Saliba street, Cairo, 1355. The building was restored in 1684 by Bilal Agha. (Photo: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

Obr. 2. Krásné faraonské *spolium* bylo použito po 1900 letech jako překlad nad dveřmi chanqy emíra Šajchú. (Foto: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

Fig. 2. A fine piece of pharaonic *spolia* has been used after 1900 years as the lintel over the door of the khanqah of Emir Shaykhu. (Photo: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

Obr. 3. Siltovcový dveřní překlad pochází ze Zelené svatyně v Menneferu. 569–526 př. n. l. Rozměry 286 x 77 x 57 cm. (Foto: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)
 Fig. 3. Siltstone lintel comes from the Green Sanctuary (*naos*) in Memphis. 569–526 BCE. Dimensions: 286 x 77 x 57 cm. (Photo: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

v některé, dnes již neexistující budově v centru středověké Káhiry. Místem jeho nálezu se nakonec v roce 1899 stala jistá slepá ulička ve čtvrti al-Muskí.

U naprosté většiny staroegyptských architektonických prvků sekundárně použitých na středověkých káhirských stavbách ovšem nelze určit, odkud přesně pocházejí (například Porter – Moss 1934, 69–73). Jen v některých případech lze určit jako pravděpodobnou lokalitu Héliopolis, Gízu, Sakkáru nebo Mít Rahínu, popřípadě i některá vzdálenější místa v nilské deltě a ve Středním Egyptě. Dotyčné islámské stavby přitom pocházejí z doby vlády Fátimovců (969–1171) a Ajjúbovců (1169–1250). Mnohá staroegyptská *spolia* byla ovšem použita i na mamlúckých (1250–1517) a osmanských (po roce 1517) stavbách. Zde je ovšem také třeba upozornit na to, že jednotlivé staroegyptské architektonické prvky mohly být znovu použity při stavbě různých středověkých káhirských staveb opakovaně (Hampikian 2004, 192–197).

Mezi významné stavby středověké islámské Káhiry, kde se objevují staroegyptská *spolia*, patří mešita a chanqa (Warner 2005, 116) s hrobkou Šajf ad-Dína Šajchú al-‘Umarího, nejvlivnějšího emíra za vlády an-Násira Hasana (1347–1351, 1354–1361). Poté, když i obě tyto stavby postihlo v roce 1992 zničující zemětřesení (Naim 1993; Mayer 2007, 43), vypracovali čeští od-

borníci na žádost Egyptské památkové organizace metodickou studii na jejich stavební obnovu. Projekt tehdy finančně zabezpečil STROJEXPORT a v Káhiře ho zaštitilo české velvyslanectví. Zvláště náročné bylo vypracování studie na záchranu Šajchuovy chanqy (Balík – Vinař 1993, 27–38, C-L, fot. 5–37, tab. 1–15) z roku 1355 (tj. 756 hidžry), která byla určena pro modlitby, obřady, studium a ubytování až 700 súfijů.

Autora těchto řádků, který byl členem týmu jako egyptolog a epigraf, zaujalo především jedno *spolium* umístěné nad vchodem do Šajchuovy chanqy (nedávná vyobrazení například: Raymond 2002, obr. 6–7 na s. 17; Heiden 2009, tab. 36 a,b; Schmidt 2011, obr. 125 na s. 176; Pasquali 2016, obr. 5 na s. 217). Jedná se o opracovaný monolitický kamenný blok o rozměrech 286 x 77 x 57 (tj. zkrácená hloubka) cm, který zde byl sekundárně použit jako dveřní překlad (obr. 1–3). Jeho materiálem je siltovec (prachovec) z lomů ve Wádí Hammámátu (Klemm – Klemm 1993, 369–371, tab. 12.3; Nicholson – Shaw 2000, 57–58) ve Východní poušti, který bývá ve starší egyptologické literatuře zaměňován s drobou, břidlicí, brekcií (breccia verde) nebo dokonce i se žulou. Zelený siltovec byl ve starověkém Egyptě velice oblíbený pro svoji barvu symbolizující živou přírodu, svěžest, čilost a obrodu. Vždyť například i bůh Usir býval zobrazován se zelenou pokožkou na znamení jeho zmrtvýchvstání.

Obr. 4. Detail pravé části dveřního překlady s egyptským hrdélkem a začátkem hieroglyfického nápisu obsahujícím královskou titulaturu Ahmose II. (569–526 př. n. l.). (Foto: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

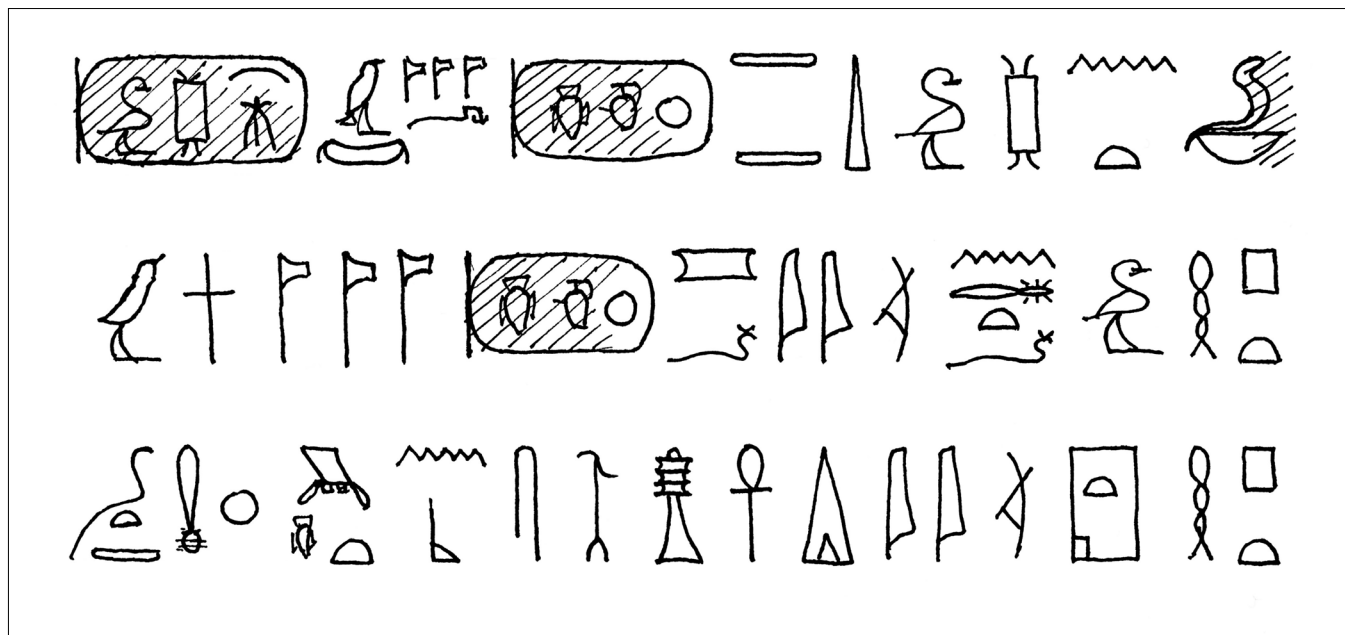
Fig. 4. Detail of the right part of the lintel with the Egyptian gorge and the beginning of the hieroglyphic inscription containing the royal titulary of Amasis (569–526 BCE). (Photo: Martin Odler – Břetislav Vachala, 2016.)

Díky hieroglyfickému nápisu vytesanému do tohoto siltovcového monolitu si můžeme být jisti jeho datováním do doby vlády Ahmose II. Chenemibrea (řecky Amasis; 569–526 př. n. l.). Původ bloku potom prozrazují písemná svědectví středověkých arabských učenců, historiků a geografů (Stricker 1939, 215–218), kterými byli Ibn Qúláq, Abú Hámid al-Andalusí, Abú Sálíh, ‘Abd al-Latíf, Jáqút, al-Qalqašandí, Ibn Duqmáq a al-Maqrízí. Náš monolit tedy pochází ze svatyně Ahmose II. v Menneferu (řecky Memfis, dnešní Mít Rahína), kterou arabští zmínění autoři obdivovali a označili jako Zelenou. Například cestovatel a zeměpisec Abú Hámid al-Andalusí (1080–1169) napsal (Stricker 1939, 215): „*Spatřil jsem v zámku faraona, současníka Mojžíše, velkou svatyni, zelenou jako myrta, na níž byla zobrazena nebesa a hvězdy. Nikdy jsem nespatriil nic pozoruhodnějšího.*“ Nejpodrobnější popis svatyně a její výzdoby před jejím zničením ovšem zanechal (Stricker 1939, 216; Haarmann 1990, pozn. 56 na s. 42) irácký lékař a historik ‘Abd al-Latíf al-Baghdádí (1162–1231). Další autoři Šiháb ad-Dín al-Qalqašandí (1355–1418) a Taqíj ad-Dín Ahmad al-Maqrízí (1364–1442) už mohli jen konstatovat, že svatyně byla rozbita a kámen znovu použit při stavbě mešity a chanqy emíra Šajchú. Znalec práva a pozoruhodný literát al-Qalqašandí uvedl (III, 320; Stricker 1939, 217): „*Emír*

Šajchú, velitel vojska ji chtěl převést celou do Káhiry. Pracovalo se na tom, ale svatyně se rozlomila. Nařídil tedy nařezat dveřní překlady a prahy a umístil je v mešitě a chanqy, kterou nechal postavit ve čtvrti Salíbě, poblíž mešity Ahmada, syna Túlúnova.“ Toto se událo někdy těsně po roce 1350, přičemž stavba Šajchúovy chanqy byla dokončena v roce 1355, tedy za druhé vlády sultána an-Násira Hasana.

Spolia z Šajchuovy mešity a chanqy jsou jedinými dochovanými architektonickými prvky z Ahmosovy Zelené svatyně. Naproti tomu kvarcitové fragmenty se zbytky reliéfů a nápisů nalezené ve východo-západní ose Ptahova chrámu v Mít Rahíně (Petrie 1910, 39, tab. XXIX, 2; XXXII, 4–6; Porter – Moss – Málek 1981, 840) pocházejí z jiné Ahmosovy svatyně, kterou zřejmě zmínil Hérodotos (II, 176; Lloyd 1988, 218–219). Také Strabónův „*naos mimořádných rozměrů*“ (XVII, C 807; Stricker 1939, 220) v Menneferu pravděpodobně nelze považovat za Zelenou svatyni. Pokud jde o lokaci této kaple, zřejmě se nacházela v rozlehlém areálu Ptahova chrámu. Zároveň si nemůžeme být jisti, kterému božstvu byla zasvěcena. Byl to snad válečnický bůh Inheret (řecky Onuris) (Heiden 2002, 269; Heiden 2009, 200)?

Místem původu siltovcového dveřního překlady Šajchúovy chanqy je tedy menneferská Ahmosova svatyně (řecky *naos*,

Obr. 5. Hieroglyfický text *spolia* vzatého ze Zelené svatyně v Menneferu. (Přepis: Břetislav Vachala, 2019.)

Fig 5. Hieroglyphic text of the *spolium* taken from the Green Sanctuary in Memphis. (Transcription: Břetislav Vachala, 2019.)

schrána v nejzazší části staroegyptského chrámu), v níž byla umístěna kultovní socha božstva nebo posvátná bárka (Roeder 1914). Blok přitom pochází z jejího čelního horního zakončení, což prokazuje na něm vyznačená konkávní římsa v kombinaci se zaoblenou římsou (tak zvaným oblounkem) zdobenou charakteristickou cik-cak linií (obr. 4). Tento architektonický prvek (konkávní římsa + oblounek) označujeme jako egyptské hrdélko. Do rovné plochy pod zaoblenou římsou je v hlubokém (zapuštěném) reliéfu pečlivě vytesán po celé délce bloku (286 cm) hieroglyfický nápis (obr. 5) zaznamenaný v jednom vodorovném řádku zprava doleva (výška 10 cm) a obsahující Ahmosovu titulaturu (Beckerath 1984, 276):

„Obě paní: Syn Neity, Ten, který uvádí do pořádku Obě země; Chenemibre; Vybraný bohý, Zlatý Hor; Ahmose Saneit, vlastní milovaný syn Ptaha; Chenemibre; ten, který náleží k bohům, miláček Ptahova chrámu, obdarovaný životem, trváním, štěstím, zdravím a radostí jako Re navěky.“

V textu jsou zajímavá úmyslně zahmlená panovníkova jména ve třech kartuších. Dvakrát jde o trůnní jméno Krále Horního a Dolního Egypta Chenemibre („Ten, který je spojen se srdcem Rea“) a jednou o jeho rodné jméno Ahmose Saneit („Zrozený Měsícem, Syn Nejty“). To má na svědomí perský král Kambýsés, který v roce 525 př. n. l. obsadil Egypt, učinil z něho perskou satapii a všemožně se snažil zahladit památku Ahmose II. – spojence Řeků, za jehož dlouhé vlády zažíval samostatný Egypt poslední hospodářský a kulturní rozkvět (Josephson 2001). Navíc se Kambýsés přiklání na stranu Ahmosova svrženého legitimního předchůdce Vahibrea (řec. Apriés; k válce mezi Ahmosem a Vahibreem: Jansen-Winkel 2014). Nejen že bylo perskými dobyvateli zahlazováno Ahmosovo jméno (Gozzoli 2000, 79–80; Ritner 2012, 398,

obr. 13.3), ale také byly po celé zemi zcela rozebírány jeho pozoruhodné stavby. Ušetřena nebyla ani jeho hrobka v Sau (řecky Sais, dnešní Sá al-Hagar v západní části nilské delty). Jen jako zázrakem se dochoval pouze Ahmosův žulový *naos* (Bothmer 2004) dodnes stojící (obr. 6,7) v Perbanebdžedet (řecky Mendés, dnešní Tell ar-Rubáa ve východní deltě).

Hlavní důvod pro rozsáhlé opětovné použití staroegyptských architektonických prvků na sakrálních i profánních stavbách středověké Káhiry je využití potřebných, a přitom snadno dostupných, již opracovaných bloků z kvalitního kamene. Proto také byly během výstavby Káhiry za Fátimovců, Ajjúbovců, mamlúků a Osmanů zjišťovány staroegyptské monumenty (pyramidy, chrámy, sloupy, sochy, stély, sarkofágy) a systematicky vyhledávány stavební prvky vhodné pro jejich další využití. Středověký zájem o staroegyptské stavby byl navíc spojen s hledáním domnělých pokladů (Haarmann 1996, 621–623).

Vedle tohoto ryze praktického důvodu využití *spolií* existoval současně i druhý, který vycházel z tradiční lidové víry (Haarmann 1978) v magickou moc prastarých, jak nezdobených, tak zvláště zdobených a popsáných kamenných bloků (Heiden 2009, 199–203). Připomeňme, že již ve starověkém Egyptě existovala řada prostředků mající svou magickou silou odvracet zlé duchy, temné síly, nepřátele a nemoci každodenně ohrožující bez rozdílu všechny lidi, kteří se měli během pozemského života řídit platným ideálem mravního řádu – dokonalým principem pravdy a spravedlnosti *maat* (Assmann 2001, 273–288), jenž zajišťoval správný chod veškerého dění, platný přírodní a společenský řád. Mezi takové prostředky patřily různé předměty, někdy popsané a zdobené rytinami, kresbami nebo malbami. Dobře známé jsou například magické hůlky (Quirke 2016) nebo magické figurky a sošky (Pinch 2006, 90–103).

Obr. 6. Velká svatyně Ahmose II. (569–526 př. n. l.). Červená žula; rozměry: 650 x 400 x 330 cm; Tell ar-Rubáa. (Foto: Břetislav Vachala, 1997.)
Fig. 6. The Great Sanctuary (*naos*) of Amasis (569–526 BCE). Red granite; dimensions: 650 x 400 x 330 cm; Tell el-Rub'a. (Photo: Břetislav Vachala, 1997.)

Obr. 7. Mohutná monolitická svatyně Ahmose II. byla určena pro kultovní sochu boha vzduchu a slunečního světla Šua. Výška 650 cm; Tell ar-Rubáa. (Foto: Břetislav Vachala, 1997.)
Fig. 7. Huge monolithic sanctuary of Amasis for a cult statue of Shu, the god of the air and sunlight. Height 650 cm; Tell el-Rub'a. (Photo: Břetislav Vachala, 1997.)

Zcela jistě apotropaický, zlo potírající a odvracející (řecky *apotropaios*, „odvracející“) účinek měla mít staroegyptská popsaná a reliéfy zdobená *spolia* použitá na viditelných místech při vstupech do středověkých (a raně novověkých) islámských staveb v Káhiře. To byl také případ našeho siltovcového bloku z Ahmosovy Zelené svatyně, který byl přibližně po 1900 letech umístěn jako dveřní překlad nad vchodem do Šajchúovy chanqy. Takové kamenné bloky mnohdy sloužily i jako prahy, na které vstupovali návštěvníci mešity (emíra Chájirbáje: 1502 a později; Pasquali 2016, obr. 7 na s. 218), chanqy (sultána Bajbarse al-Gašankíra: 1307–1310; Schmidt 2011, obr. 122 na s. 174), mauzolea (sultána as-Sáliha Nadž ad-Dína Ajjúba: 1243; Schmidt 2011, obr. 120, 121 na s. 174), madrasy (emíra Sábíqa ad-Dína Mitqála al-Anúkiho: 1368–1369; Kuhlmann 1980, obr. 19 na s. 52, tab. 1), záváji (súfijského řádového domu Ahmada ibn Šabána: 16. stol.; Pasquali 2016, obr. 4 na s. 217) nebo wakály (domu pro ubytování kupců emíra Sajfa ad-Dína Qausúna an-Násíriho: před 1341; Lorand 2013, obr. 1, 2 na s. 271). Připomeňme, že apotropaická a ochranná moc byla *spoliím* přisuzována i v okolních oblastech (Flood 2006; Gonnella 2010; Ali – Magdi 2017). Zdobená *spolia* byla pro islámské stavby nepochybně pečlivě vybírána a volena, zvláště když

byla použita jako nepřehlédnutelné dveřní překlady a prahy (Meinecke-Berg 1980, 49–51) hojně navštěvovaných káhirských sakrálních budov. Jejich účelem bylo odvrátit od budov působení zlých sil v podobě bouří, lijáků, zemětřesení, nilské záplavy či epidemií a zamezit proniknutí myším, krysám, hadům, štírům, mouchám, komárům i ptákům. Tím také měla být samozřejmě zajištěna ochrana jejich četných obyvatel a návštěvníků.

Odhalování a určování staroegyptských *spolií* použitých na stavbách středověké Káhiry přináší zajímavé poznatky, když se mezi nimi mohou objevit například i bloky s důležitými historickými texty, jakými jsou héliopolské anály Senvosreta I., použité v dláždění fátimovské brány Báb at-Taufiq (Postel – Régen 2005, 232–276, obr. 5,6), nebo Stéla satrapů místodržícího Ptolemaia (od roku 305 př. n. l. egyptského vládce a zakladatele ptolemaiovské dynastie), nalezená v základech postranní místnosti při vchodu do Šajchúovy mešity a následně převezena do Egyptského muzea v Káhiře (CG 22182; Schäfer 2011, 31–203, tab. 2–6). Zajímavé údaje může studium *spolií* přinést ovšem nejen egyptologům, ale také badatelům zabývajících se islámským středověkem, historikům umění a religionistům.

LITERATURA

- Ali, M. – Magdi, S. (2017): The influence of Spolia on Islamic architecture. *International Journal of Heritage Architecture*, 1, 334–343.
- Assmann, Jan (2001): *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München: Verlag C. H. Beck.
- Balik, Michael – Vinař, Jan (1993): *Restoration of Islamic Monuments in Cairo. Methodical Study*. Prague: STROJEXPORT.
- Beckerath, Jürgen von (1984): *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*. München – Berlin: Deutscher Kunstverlag.
- Bothmer, Bernard V. (2004): The Great Naos at Mendes and Its Sculpture. In: Cody, Madeleine E., ed., *Egyptian Art. Selected Writings of Bernard V. Bothmer*. Oxford: Oxford University Press, 433–442.
- Flood, Finbarr Barry (2006): Image against Nature: Spolia as Apotropaia in Byzantium and the *dar al-Islām*. *The Medieval History Journal*, 9, 143–166.
- Gonnella, Julia (2010): Columns and Hieroglyphs: Magic Spolia in Medieval Islamic Architecture of Northern Syria. *Muqarnas. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World*, 27, 103–120.
- Gozzoli, Roberto B. (2000): The Statue BM EA 37891 and the Erasure of Necho II's Names. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 86, 67–80.
- Haarmann, Ulrich (1978): Die Sphinx. Synkretistische Volksreligionität im spätmittelalterlichen Ägypten. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*, 29, 367–384.
- Haarmann, Ulrich (1990): Das pharaonische Ägypten bei islamischen Autoren des Mittelalters. In: Hornung, Erik, ed., *Zum Bild Ägyptens im Mittelalter und in der Renaissance / Comment se représente-t-on l'Égypte au moyen âge et à la renaissance?* Freiburg Schweiz – Göttingen: Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, 29–58.
- Haarmann, Ulrich (1996): Medieval Muslim perceptions of pharaonic Egypt. In: Loprieno, Antonio, ed., *Ancient Egyptian Literature. History and Forms*. Leiden – New York – Köln: E. J. Brill, 605–627.
- Hampikian, Nairy (2004): *Al-Šālihiyya Complex through Time*. Heidelberg: Heidelberger Orientverlag.
- Heiden, Désirée (2001): Pharaonische Baumaterialien in der ayyūbidischen Stadtbefestigung von Kairo. *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Abteilung Kairo*, 57, 59–72, Taf. 17–18.
- Heiden, Désirée (2002): Pharaonische Baumaterialien in der mittelalterlichen Stadtbefestigung von Kairo. *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Abteilung Kairo*, 58, 257–275, Taf. 30–31.
- Heiden, Désirée (2009): Die Beschützerin der Pforten. Zur apotropäischen Bedeutung pharaonischer Spolien am Beispiel der Moschee des 'Utmān Kathūdā (1147/1734) in Kairo. *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Abteilung Kairo*, 65, 191–209, Taf. 32–38.
- Jansen-Winkeln, Karl (2014): Die Siegesstele des Amasis. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 141, 132–153.
- Josephson, Jack A. (2001): Amasis. In: Redford, Donald B., ed., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, I. Oxford: Oxford University Press, 66–67.
- Klemm, Rosemarie – Klemm, Dietrich D. (1993): *Steine und Steinbrüche im Alten Ägypten*. Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag.
- Kuhlmann, Klaus Peter (1980): Zur Provenienz der Türschwelle. In: Meinecke, Michael, *Die Restaurierung der Madrasa des Amīrs Šābiq ad-Dīn Miṭṭāl al-Ānūki und die Sanierung des Darb Qirmiz in Kairo*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 52.
- Lloyd, Alan B. (1988): *Herodotus, Book II. Commentary* 99–182. Leiden – New York – København – Köln: E. J. Brill.
- Lorand, David (2013): A block of Ramesses II reused as a threshold in the Wakala of Qawsun (Cairo). *The Journal of Egyptian Archaeology*, 99, 270–272.
- Mayer, Wolfgang (2007): Die Geschichte der Erhaltung der arabischen Bau- denkmäler 1976–2006. In: Mayer, Wolfgang – Speiser, Philipp, *Der Vergangenheit eine Zukunft. Denkmalpflege in der islamischen Altstadt von Kairo 1973–2004*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 42–48.
- Meinecke-Berg, Viktoria (1980): Die Spolien. In: Meinecke, Michael, *Die Restaurierung der Madrasa des Amīrs Šābiq ad-Dīn Miṭṭāl al-Ānūki und die Sanierung des Darb Qirmiz in Kairo*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 49–52.
- Meinecke-Berg, Viktoria (1985): Spolien in der mittelalterlichen Architektur von Kairo. In: *Dauer und Wandel. Symposium anlässlich des 75jährigen Bestehens des Deutschen archäologischen Instituts Kairo am 10. und 11. Oktober 1982*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 131–142, Taf. 11–13.
- Naim, Gaber M., ed., (1993): *A Preliminary Report on the Dahshour Earthquake 12 October 1992*. Cairo: EGSM.
- Nicholson, Paul – Shaw, Ian, eds., (2000): *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pasquali, Stéphane (2016): Les hiéroglyphes égyptiens vus par les auteurs arabes du Moyen Âge ou l'aura du passé pharaonique. In: Rizzo, Laure Bazine – Gasse, Annie – Servajean, Frédéric, *À l'école des scribes. Les écritures de l'Égypte ancienne*. Milano: Silvana Editoriale, 213–225.
- Petrie, Flinders W. M. (1910): *Meydum and Memphis (III)*. London: School of Archaeology in Egypt, University College – Bernard Quaritch.
- Pinch, Geraldine (2006): *Magic in Ancient Egypt*. London: The British Museum Press.
- Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B. (1934): *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. IV. Lower and Middle Egypt (Delta and Cairo to Asyūṭ)*. Oxford: Clarendon Press.
- Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B. – Málek, Jaromír (1981): *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. III². Memphis. Part 2. Šaqqāra to Dahshūr. Fascicle 3 (III². 777–1014)*. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.
- Postel, Lilian – Régen, Isabelle (2005): Annales héliopolitaines et fragments de Sésostri Ier réemployés dans la porte de Bāb al-Tawfiq au Caire. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 105, 229–293.
- Postel, Lilian – Régen, Isabelle (2006): Réemplois pharaoniques à Bāb al-Tawfiq. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, 106, 193–218.
- Quirke, Stephen (2016): *Birth Tusks: the Armoury of Health in Context – Egypt 1800 BC*. London: Golden House Publications.
- Raymond, André (2002): *The Glory of Cairo. An Illustrated History*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Ritner, Robert K. (2002): Killing the Essence: The Destruction of Text and Figures in Ancient Egyptian Thought, Ritual, and 'Ritualized History'. In: May, Natalie Naomi, ed., *Iconoclasm and Text Destruction in the Ancient Near East and Beyond*. Chicago, Illinois: The University of Chicago, 395–405.
- Roeder, Günther (1914): *Naos, I–II*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Schäfer, Donata (2011): *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen. Historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*. Leuven – Paris – Walpole, MA: Peeters.
- Schmidt, Heike C. (2011): *Westcar on the Nile. A journey through Egypt in the 1820s*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Stricker, B(runo) H(ugo) (1939): Le naos vert de Memphis. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, 39, 215–220, pls. XXX–XXXII.
- Warner, Nicholas (2005): *The Monuments of Historic Cairo. A Map and Descriptive Catalogue*. Cairo – New York: The American University in Cairo Press.
- Wegner, Josef (2017): *The Sunshade Chapel of Meritaten from the House-of-Waenre of Akhenaten*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Recenze / Reviews

Graffiti jako zbožnost

Graffiti as Devotion

BŘETISLAV VACHALA

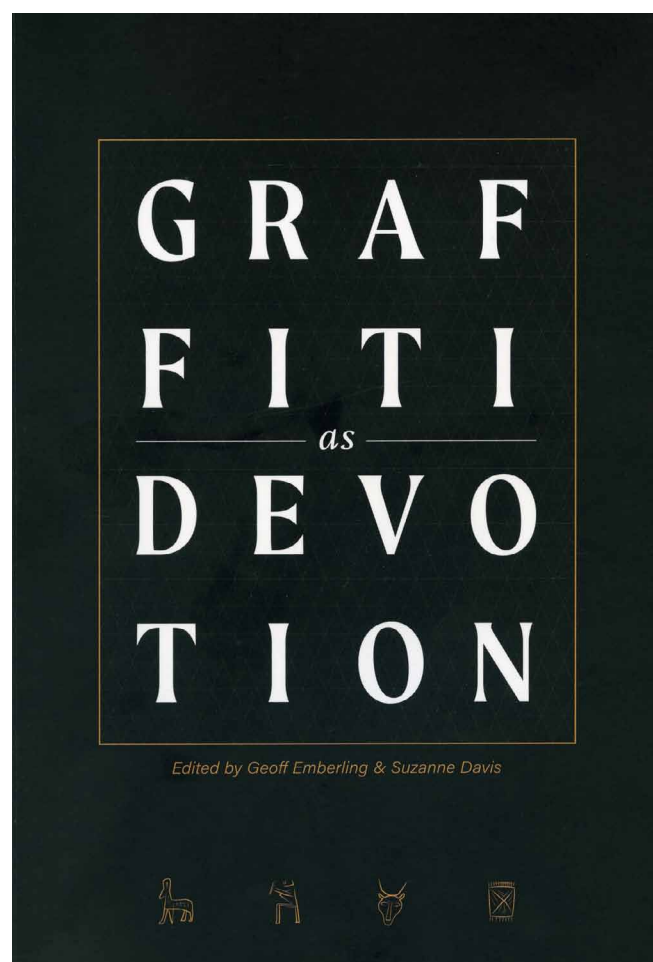
Český egyptologický ústav Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Jedním z nejvýznamnějších světových archeologických muzeí je bezesporu „The Kelsey Museum of Archaeology“ při michiganské univerzitě v Ann Arboru, pojmenované podle amerického klasického filologa Francise W. Kelseyho (1858–1927), který mimo jiné vedl i archeologické výzkumy zmíněné univerzity v Turecku, Tunisku a Egyptě (J. G. Pedley, *The Life and Work of Francis Willey Kelsey: Archaeology, Antiquity, and the Arts*, Ann Arbor 2012). Kelseyho muzeum je známé nejen svými hodnotnými sbírkami, ale také nápaditými výstavami postihujícími různé aspekty starověkého Předního východu a antického světa.

Recenzovaná publikace (obr. 1) byla ostatně také vydána v souvislosti s dosud poslední, vskutku originální výstavou pořádanou Kelseyho muzeem, a to pod názvem „Graffiti as devotion along the Nile: El-Kurru, Sudan“ (28.8.2019 – 29.3.2020). Ústředním tématem výstavy a knihy jsou starověká a středověká graffiti, která se nacházejí v nilském údolí (i mimo něj) na území Súdánu a Egypta.

Také v egyptologii se italské slovo *graffiti* (sing. *graffito*) používá k označení velice rozmanitých nápisů, kreseb a maleb, které se ryly, tesaly, škrábaly, psaly nebo malovaly do tvrdého povrchu, zvláště kamene (D. Franke, *Graffiti*, In: D. B. Redford, [ed.], *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 2, Oxford 2001, s. 38–41; A. J. Peden, *The Graffiti of Pharaonic Egypt. Scope and Roles of Informal Writings (c. 3100–332 BC)*, Leiden – Boston – Köln 2001). V mnoha případech chtěli jejich autoři pouze podat doklad o své přítomnosti na daném místě („Byl jsem tady!“). Od momentálního nápadu nebo náhlé inspirace jednotlivce vedla starověké Egyptany cesta k vědomé snaze vytvořit graffiti pro věčnost: zaznamenat důležitou událost a uvést jméno, což vlastně vyjadřovalo přání komunikovat s budoucími generacemi. Pro faraonský Egypt, který v dobách svého největšího územního rozsahu zahrnoval

i Núbii (její dnešní egyptskou a súdánskou část až po 4. nilský katarakt), platí tvrzení, že Egypt je „klasickou zemí graffiti“ (G. Klaffenbach, *Die griechischen und italischen Inschriften*, In: U. Hausmann, [ed.], *Allgemeine Grundlagen der Archäologie*, München 1969, s. 331–394 [367]). Nejstarší datované graffiti na území Núbie, uvádějící jméno vládce 1. dynastie

Obr. 1. Přebal knihy: Emberling, Geoff – Davis, Suzanne, eds., (2019): *Graffiti as Devotion. Along the Nile and Beyond*. Ann Arbor: The Kelsey Museum of Archaeology – University of Michigan. XVIII + 193 stran (s mapami, plány, kresbami a fotografiemi). ISBN 978-0-9906623-9-6.

Obr. 2. Záušní chrám Ku. 1500 od severovýchodu. (G. Emberling, s. 27, obr. 2,3.)

Džera (okolo 3100 př.n.l.) a zmiňující vítězství nad místními obyvateli, bylo objeveno u 2. kataraktu v lokalitě Gebel Šech Sulejmán (W. J. Murnane, *The Gebel Sheikh Suleiman monument: epigraphic remarks*, *Journal of Near Eastern Studies*, 46 [1987], s. 282–285). Jeho účelem přitom bylo nejen zvěčnit vládce a zaznamenat důležitou událost, ale také stanovit jižní hranici země. Naopak nejmladší hieroglyfické graffiti bylo vytesáno v roce 394 n.l. a démotické v roce 452 n.l., přičemž obě se nacházejí v areálu Esetina chrámu na nilském ostrově Fílé u 1. kataraktu.

Nespočetné prehistorické kresby a malby lovců, sběračů i prvních zemědělců mnohdy překrývají starověká a středověká graffiti hieroglyfická, hieratická, démotická, řecká, koptská, latinská a arabská. Nechybí ovšem ani návštěvnická graffiti prvních cestovatelů v angličtině, francouzštině i jiných moderních jazycích. Jako raritu bych chtěl zmínit novodobá ruská graffiti v Sahureově pyramidě v Abúsíru (okolo 2500 př.n.l.), na stěnách chodby vedoucí do pohřební místnosti. Šlo o nečekaný nález v roce 1985, když komise sakkárského inspektorátu Egyptské památkové organizace měla zjistit a dokumentovat stav jinak nepřístupných a částečně zavalených prostor pyramidy. Jako člena této komise mě překvapily ruské nápisy v azbuce, které ostatním přítomným nic neříkaly. Nápisy přitom uváděly jména jejich autorů a mís-

to, odkud pocházeli (případně i zkratku vojenské hodnosti). Nejspíše to tedy byli někteří ze sovětských vojenských poradců a techniků, kteří působili v 60. letech minulého století v Násirově Egyptě, než se v roce 1972 prezident Sádát rozhodl „zřít se služeb všech sovětských vojenských odborníků“ a vypověděl je ze země. Přístup do podzemí pyramidy potom zcela znemožnil zával způsobený zemětřesením v roce 1992 (G. M. Naim, [ed.], *A Preliminary Report on the Dahshour Earthquake 12 October 1992*, Cairo 1993). To následně potvrdily úřední nápisy a symboly v místech někdejšího vstupu do pyramidy, vyryté do novodobého ochranného zdiva a varující před nebezpečím zřícení vápencových bloků a zakazující přiblížení: tedy současná arabská graffiti.

Ale vraťme se k těm starověkým. V nilském údolí se graffiti nacházejí v místech, kde byly lomy, na křižovatkách obchodních cest nebo v okolí kataraktů a pevností. Hojně se vyskytují i při pouštních cestách, a to v místech, kde byly studny a kde odpočívaly výpravy směřující do oblastí ekonomického zájmu Egyptanů. V cílových místech se potom tesala různá vyobrazení a nápisy, které často představují oficiální expediční zprávy a některé mají i značnou literární úroveň. Zahrnují výsledky výpravy, počet účastníků, jméno a tituly autora (vedoucího výpravy, písaře, vojenského úředníka) a datum (dané jménem organizátora výpravy, tedy krále, a rokem jeho vlády). Těmi

místa jsou například Tura (vápenec), Hatnúb (travertin), Wádí Hammámát (siltovec, zlato), Gebel es-Silsila (pískovec), Asuán (žula), Wádí el-Húdí (ametyst), Wádí el-Alláki (zlato), Serábít el-Chádím (tyrkys), Wádí Maghára (měděná ruda, tyrkys, malachit) a další. Tato figurální a textová graffiti mají velkou vypovídací hodnotu a egyptologové jim zvláště v poslední době právem věnují velkou pozornost a pečlivě je dokumentují a zpracovávají. Zmíníme například „The Theban Desert Road Survey“ Yaleovy univerzity, který přinesl již řadu nečekaných a zajímavých objevů (J. C. Darnell, *Theban Desert Road Survey in the Egyptian Western Desert I: Gebel Tjauti Rock Inscriptions 1-45 and Wadi el-Hôl Rock Inscriptions 1-45*, Chicago 2002; J. C. Darnell, *Theban Desert Road Survey II: The Rock Shrine of Pahu, Gebel Akhenaton, and other Rock Inscriptions from the Western Hinterland of Qamula*, New Haven 2014).

Na tomto místě je třeba také zmínit významné české objevy stovek graffiti přibližujících vývoj Dolní Nubie od pravěku až po islámský středověk (Z. Žába, *The Rock Inscriptions of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)*, Prague 1974; M. Verner, *Some Nubian Petroglyphs on Czechoslovak Concession*, Praha 1975; F. Váhala – P. Červíček, *Katalog der Felsbilder aus der Tschechoslowakischen Konzession in Nubien, I-II*, Prag 1999; L. Suková, *The Rock Art of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)*, Prague 2011; L. Suková, *The Rock Paintings of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)*, Prague 2011), ke kterým došlo v rámci naší účasti (1961–1965) na mezinárodní akci UNESCO na záchranu a dokumentaci nubijských památek v souvislosti se stavbou Vysoké asuánské přehrady. Zde je třeba vzdát hold Pavlu Červíčkovi, který se v emigraci po roce 1968 v Darmstadtu vypracoval v předního světového znalce afrických, hidžázkých a jemenských pravěkých, starověkých a středověkých rytin, kreseb a maleb (B. Vachala – L. Varadinová, Pavel Červíček (1942–2015): List of Publications on Rock Art, *Ägypten & Levante*, 28 [2018], s. 21–24).

Předložená kniha pojednává o graffiti v oblasti Kuše, jak ji pojmenovali Egypťané kolem roku 2000 př.n.l. Jde o území podél středního toku Nilu (přibližně mezi 2. a 6. kataraktem) v dnešním severním Súdánu, jehož bohatou kulturní historií v období 2000 př.n.l. – 300 n.l. a dále až po založení makurijského království (s hlavním městem Tungulem, dnešní Starou Dongolou), které přijalo křesťanství začátkem 6. století a udrželo se celých 900 let, sleduje Geoff Emberling v 1. kapitole (s. 1–15). V exkurzu k této kapitole (s. 16–20) podává Suzanne Davis přehled o tisících merojských graffiti v tzv. velkém chrámovém nádvoří v Musawwarát es-Sufrá, který byl od 3. století př.n.l. do 4. století n.l. významným poutním místem, a informuje o stavu jejich zpracování. Zanechat graffiti na pískovcových stěnách místních chrámů a přilehlých staveb bylo důležitou součástí návštěv poutníků. Jejich figurální graffiti jsou rozmanitá a potvrzují zdejší uctívání nejen hlavního místního lviho boha Apedemaka, ale také například i egyptského beraňního boha Amona.

Hlavní pozornost je v knize věnována graffiti z el-Kurru, kde se nachází nejstarší pohřebiště králů z Kuše (850–650 př.n.l.), zahrnuté do seznamu světového kulturního a přírodního

Obr. 3. Beran s dvojitou korunou na hlavě představuje boha Amona. Graffiti T 11 na sloupu v zádušním chrámu Ku. 1500. (S. Davis – J. Batkin-Hall, s. 1, obr. 1.1; s. 151.)

dědictví lidstva (UNESCO). Zvláštností královských hrobů přitom byly bezhlavé pohřby 24 koní, kteří byli při pohřbu rituálně sťati (W. Y. Adams, *Nubia. Corridor to Africa*, London 1977, s. 282–283). Graffiti se v el-Kurru nacházejí v zádušním chrámu (Ku. 1500), který poprvé zkoumal v letech 1918–1919 George Reisner (D. Dunham, *El Kurru*, Cambridge, MA, 1950), a v pyramidě (Ku. 1), která – stejně jako zádušní chrám – nebyla nikdy dokončena a ani nevíme, komu patřila. Dosud je datována do doby neznámého panovníka vládnoucího v letech 369–353 př.n.l. (D. A. Welsby, *The Kingdom of Kush. The Napatan and Meroitic Empires*, London 1996, s. 208). Nové výzkumy zádušního chrámu (obr. 2) začaly v roce 2013 v rámci michiganského „The International Kurru Archaeological Project“ (G. Emberling, *A Mortuary Temple at El-Kurru, Sudan & Nubia*, 19 [2015], s. 65–67) a vedly k objevu dalších graffiti, takže jejich celkový počet je nyní 643. Většina se nachází na pískovcových sloupech (529), zbytek na stěnách, nikoli však v podzemních prostorách. O nich pojednává S. Davis a G. Emberling ve 2. kapitole (s. 25–38). Skladba graffiti je velice rozmanitá a jelikož pyramidové pohřebiště v el-Kurru bylo také hojně navštěvovaným poutním místem v merojském i středověkém křesťanském období, vyjadřují zdejší graffiti osobní zbožnost jejich anonymních autorů. Vztahují se k náboženským rituálům, když zobrazují oltáře (i rohaté, které se v Egyptě objevují až v ptolemaiovské době), obětní stoly, palmové větve, bohy a jejich symboly (včetně Amona [obr. 3] a Ptaha), nebo se vztahují k vykonané pouti (lodě, koně, poutnická obuv – sandály). Náboženské aspekty graffiti ostatně dobře vysvětlil a formuloval ve svém díle P. Červíček (*Rock Inscriptions of Upper Egypt and Nubia*, Napoli – Roma 1986, s. 71–75, 89–99), na jehož výklady navázali další odborníci: „graffiti as manifestation of personal piety“ (H. Jacquet-Gordon, *The Graffiti on the Khonsu Temple Roof at Karnak*:

Obr. 4. Pyramida Ku. 1 od severu (G. Emberling, s. 42, obr. 3.4).

A Manifestation of Personal Piety, Chicago 2003) a „graffiti as devotion“ (G. Emberling a jeho spoluautoři v této knize). Nápadné jsou četné, různě hluboké důlky či jamky vyhloubené za účelem získání prášku ze staré posvátné stavby, jemuž se přičítala magická ochrana a léčebné účinky, zajištění plodnosti, narození zdravého dítěte a šťastného manželství. Naopak málo jsou zastoupena stavební graffiti a kontrolní značky stavitelů, které se hojně vyskytují na blocích jádra zdí pyramid a mastab již ve Staré a Střední říši (F. Arnold, *The Control Notes and Team Marks*, New York 1990; M. Verner, *Baugraffiti der Ptahschepses-Mastaba*, Praha 1992).

Ve 3. kapitole (s. 39–49) Beyer Williams vyhodnocuje graffiti na stěnách pyramidy (Ku. 1) [obr. 4], která zobrazují tři typy lodí, jež odkazují na cesty poutníků do el-Kurru po Nilu. V exkurzu k této kapitole shrnuje Alexandros Tsakos (s. 50–56) výrazy pro lodě a navigaci ve staré núbijštině a stanoví typologii používaných plavidel.

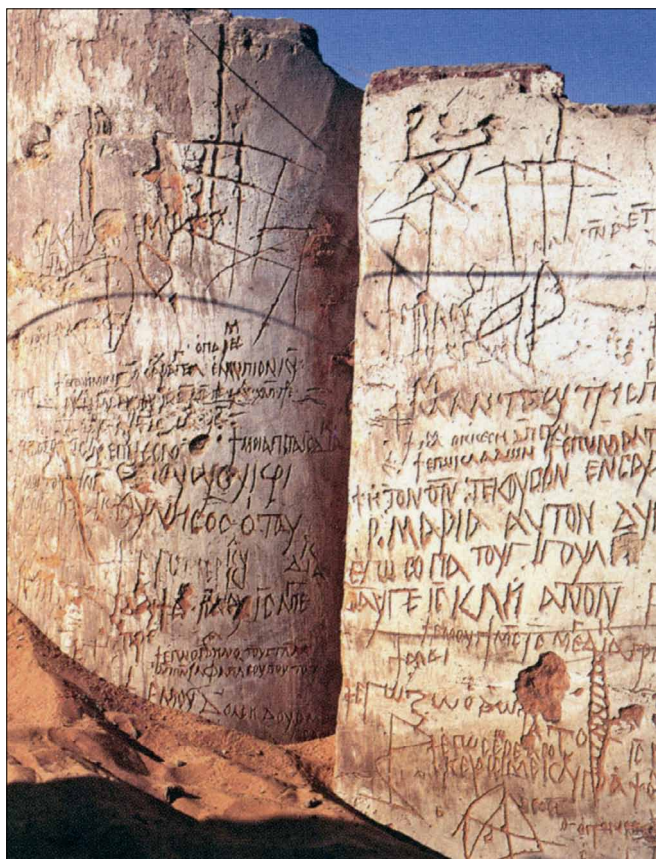
Ve 4. kapitole (s. 59–70) pojednává S. Davis o konzervování a dokumentování graffiti na pyramidě a v zádušním chrámu v el-Kurru, jež využívá laserového skenování, fotogrammetrie a metody RTI („Reflectance Transformation Imaging“), která představuje pokročilou počítačovou fotografickou techniku přesně zaznamenávající strukturu povrchu (S. L. Davis – C. Roberts – J. Batkin-Hall, *A Comprehensive Approach to Conservation of Ancient Graffiti at El Kurru*, *Journal of the American Institute for Conservation*, 57 [2018], s. 1–18).

Zatímco v 5. kapitole (s. 71–86) analyzuje Jeremy Pope figurální graffiti z merojského období, která se nacházejí v dalším významném núbijském poutním místě na ostrově Fílé, v následující 6. kapitole (s. 87–104) zkoumá Bogdan Żurawski 996 textových a figurálních graffiti z poutních kostelů svatého Rafaela v Banganarti (u Staré Dongoly). Tak zvaný dolní kostel

zde byl založen již kolem roku 600, přičemž částečně na jeho ruinách byl koncem 11. století postaven tak zvaný horní kostel zdobený freskami. Od samého počátku byl kostel zasvěcen archandělu Rafaelovi, byl zde zřízen i klášter a celé místo zůstalo až do 15. století jedním z nejvýznamnějších poutních středisek celé Makurie.

Graffiti z obou kostelů v Banganarti (obr. 5) měla svým autorem – poutníkům zajistit trvalou „přítomnost“ v místě kultu archanděla Rafaela, kterému byla přisuzována uzdravující moc, o čemž svědčí již jeho jméno (hebrejsky „Bůh uzdravuje“). To se týkalo zvláště rozšířených očních nemocí. Není proto náhodou, že se v řecky psaných graffiti v Rafaelově jménu zobrazují v kruhu písmena *fi* oči. Právem se můžeme domnívat, že to bezprostředně souvisí právě s představou o Rafaelovi, který dokáže léčit oční nemoci a slepotu, jak se také uvádí ve starozákonní knize Tóbijášově (sepsané kolem roku 200 př.n.l., snad v Palestině a zřejmě aramejsky; aktuální řecký text však pochází pravděpodobně z konce 3. století n.l. z Alexandrie: P. Větrovec, *„Historické“ knihy Starého zákona*, Červený Kostelec 2017, s. 149–150). Archanděl Rafael říká Tóbijášovi (Tób 11,7–8): „*Ručím ti za to, že se otcovy oči otevrou. Přiložíš mu na oko tu rybí žluč: lék ho bude štípat a z očí mu vytáhne bílou blanku. A tvůj otec už nebude slepý a uvidí světlo*“ (podle: *Jeruzalémská bible. VII. Svazek: Tobáš, Judit, Ester, Knihy Makabejské*, Praha 1996, s. 27). Tato graffiti jsou důkazem osobní zbožnosti, kdy se lidé spoléhali na Boha, svěřovali svůj osud do rukou božích a uctívali anděly jako boží posly a prostředníky mezi Bohem a sebou.

V 7. kapitole (s. 105–118) podává Fawzi Hassan Bakhiet dobrý přehled o núbijském skalním umění v oblasti mezi 4. a 5. tisíciletími př. n. l., o jeho vývoji, použitých technikách, tématech a datování. Mnohá graffiti na zmíněném území přitom byla

Obr. 5. Graffiti vyrytá do omítnutých pískovcových stěn horního kostela archanděla Rafaela v Baganarti. (B. Żurawski, s. 91, obr. 6.5.)

dokumentována teprve v rámci „The Merowe Dam Archaeological Salvage Project“, který se uskutečnil v letech 2001–2009. Proslulá figurální a textová graffiti z italských Pompejí představuje v závěrečné 8. kapitole (s. 119–133) Rebecca Benefiel. Pro ně je charakteristické to, že jsou zcela apolitická a nenapadají nikoho mocného či vlivného. Naopak obsahují přátelské pozdravy, osobní vzkazy, vyznání lásky, citace poezie nebo obdiv ke gladiátorům a věrně odrážejí radosti a strasti obyvatel tohoto města, než došlo v roce 79 n.l. ke zničující erupci Vesuvu. Epilog knihy (s. 135–140) tvoří fotoreportáž Aymana Damaranyho, pořízená v oblasti egyptské Aráby el-Madfuny (někdejšího Abydu). Fotografie zachycují malovanou výzdobu domků, která má připomínat a oslavovat muslimskou pouť do Mekky (*el-hagg*) [obr. 6]. S takovými graffiti se v Egyptě setkáváme často (A. Parker – A. Neal, *Hajj Paintings. Folk Art of the Great Pilgrimage*, Washington – London 1995): obvykle uvádějí jména poutníků, rok vykonání cesty a způsob dopravy (letadlem, lodí, na velbloudu). I v tomto případě jde o textové a figurální vyjádření osobní zbožnosti a způsob komunikace se současníky i potomky.

Obr. 6. Figurální a textová graffiti s námětem poutě do Mekky. Novodobá malba na domku v egyptské el-Ghábě. (A. Damarany, s. 138, obr. El-Ghabat 4.)

Na závěr publikace je připojen katalog (s. 141–189) vybraných merojských a středověkých graffiti ze zádušního chrámu Ku. 1500 (S. Davis – G. Emberling) a pyramidy Ku. 1 (B. B. Williams). Chrátová graffiti (T 1 – T 55) jsou uspořádána do pěti kategorií (lidské postavy, zvířata a rostliny, předměty a architektura, symboly, důlky nebo jamky), pyramidová do tří (předměty – lodě, zvířata, symboly a monogramy). U všech graffiti jsou uvedeny základní údaje a výstižný popis a připojena je i kvalitní barevná fotografie. Nechybí ani soupis literatury (který je ostatně za každou kapitolou knihy) a koncordance (s. 190–193).

Zásluhou obou editorů a jejich spoluautorů máme nyní k dispozici nejen dosud neznámá graffiti z el-Kurru, ale získáváme také širší pohled na graffiti nacházející se na rozlehlém území mezi dnešním Asuánem a Chartúmem, která přibližují historický vývoj severovýchodní Afriky a myšlení jejich tvůrců. Graffiti podávají spolehlivá dobová svědectví o daném místě (B. David – M. Wilson, [eds.], *Inscribed Landscapes: Marking and Making Place*, Honolulu 2002) a představují hodnotný pramen k poznání a pochopení minulosti i současnosti (Ch. Ragazzoli – Ö. Harmansah – Ch. Salvador – E. Frood, [eds.], *Scribbling through History: Graffiti, Places and People from Antiquity to Modernity*, London 2018), mnohdy velice žhavé (M. Gröndahl, *Gaza Graffiti. Messages of Love and Politics*, Cairo – New York 2009; W. Parry: *Against the Wall. The Art of Resistance in Palestine*, Cairo – New York 2010). Recenzovaná kniha tak nepochybně zaujme nejen egyptology, nubiology a meroisty, ale rovněž kulturní antropology, religionisty, etnografy a historiky umění.

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz.

Zprávy / Reports

Berberi v Tunisku

BARBORA PŮTOVÁ

Ústav etnologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, Česká republika

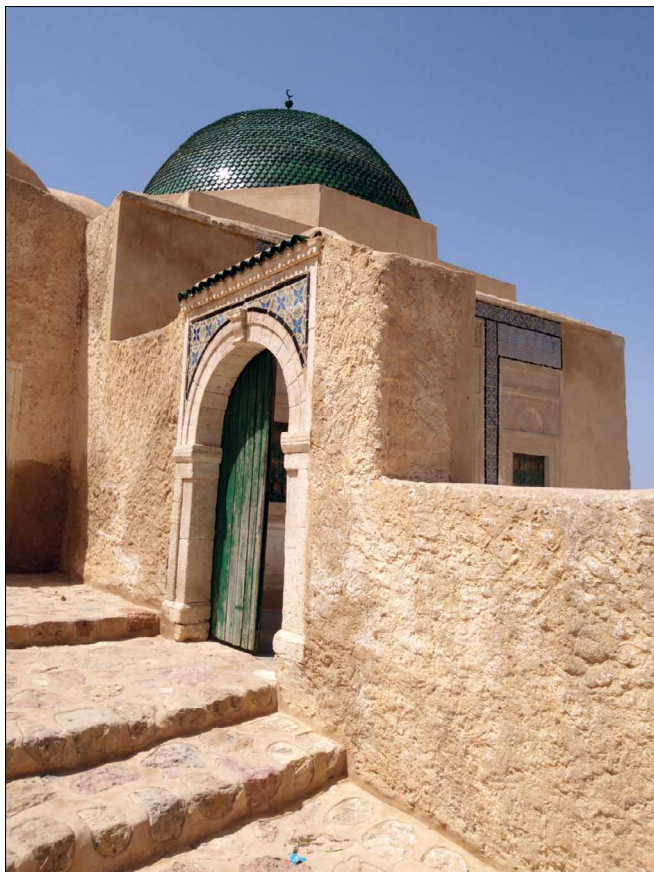
Historické pozadí Berberů v Tunisku

Území dnešního Tuniska zaujímá strategickou geografickou polohu, a proto bylo v průběhu své historie křižovatkou četných civilizací a migračních kontaktů. V současnosti žije v Tunisku arabské a berberské obyvatelstvo. Arabský původ lze v Tunisku vysledovat do období islámské expanze

v 7. století, zatímco dnešní Berberi představují pozůstatky původní paleolitické populace. Současnou tuniskou populaci ovlivnil nejen berberský původ, ale také historické vlivy různých civilizací usazených v této oblasti, jako byli například Fénicičané (814–146 př. n. l.), Římané (146–439 př. n. l.), Vandalové (439–534 př. n. l.) nebo Byzantinci (534–647 př. n. l.). Koncem 7. století se na území severní Afriky rozšířili Arabové, kteří v průběhu dalších staletí ovlivňovali původní berberské zvyky, obyčeje, náboženství, jazyk a podobu materiální kultury (Ibn Khaldoun 1968). Jedinými populacemi, jež tomuto vlivu unikly, byly některé berberské kmeny, které se uchýlily do hor nebo do odlehlých vesnic na severu nebo na jihu Tuniska. Jedná se například o vesnice Takrouna, Jeradou, Zriba, Sakket, Sened Jebel, Matmata, Tamezret, Chenini nebo Douirat.

Vesnice Takrouna v severním Tunisku. © Barbora Půtová.

Mauzoleum Sidi Abdelkadera ve vesnici Takrouna. © Barbora Půtová.

Umělkyně Aida Gmach Bellagha před vstupem do kavárny Le Rocher bleu ve vesnici Takrouna. © Barbora Půtová.

Postkoloniální politika Tuniska byla spojená s vládou prvního prezidenta Habíba Burgiby a trvala od získání nezávislosti v letech 1956 až 1957 až do roku 1987. Následný režim druhého tuniského prezidenta Ben Aliho trval až do jasmínové revoluce, která proběhla na přelomu roku 2010 a 2011 a marginalizovala roli etnických skupin, které nespádají do úzce vymezené arabské a sunnitské muslimské identity. Zatímco většina investic a rozvoj infrastruktury se soustředily do hlavního města Tunis nebo turisticky atraktivních pobřežních oblastí země, další oblasti zejména na jihu a na západě Tuniska charakterizoval pomalý rozvoj a chudoba. Hospodářská krize a nezaměstnanost se podílí na nárůstu migrace venkovského obyvatelstva do větších měst, což velmi často vede k opuštění původní tradice a zvyků. Geografická a sociální nerovnost zvyšuje marginalizaci etnických menšin a původních komunit, k nimž patří nejenom Berberé, ale i židé a černoši. Tunisko je ale i nadále považováno za homogenní stát s převážně arabskou populací ideově spjatou se sunnitským islámem. Tento obraz, podporovaný tuniskou vládou od vypuknutí jasmínové revoluce, potírá kontinuální etnickou rozmanitost a existenci svěbytné kultury původního obyvatelstva (Abadi 2013, Masri 2017).

V Tunisku neustále působí a přetrvává arabsky orientovaná asimilační politika, omezená dostupnost ekonomických zdrojů a ideologické zkreslení konkrétních údajů o menšinovém

a původním obyvatelstvu Tuniska. Tuniská vláda sice již v roce 2007 v *Mezinárodní úmluvě o občanských a politických právech* potvrdila Berbery za původní obyvatele, ale zároveň označila tuniskou populaci za etnicky velmi homogenní. „*Neexistuje zde žádná soběstačná komunita s vlastní konkrétní geografickou polohou, která by dávala vědět o své specifické povaze. Berberé (...) tvoří menšinu, která by dávala vědět o své specifické povaze, protože jsou občany plně a kompletně integrovanými do sociální struktury.*“ (CCPR/C/TUN/5, 2007, Článek 27, paragraf 398) Tuniská Ústava z roku 2014 popisuje identitu země jako „arabsko-muslimskou“ (Ústava, Článek 39), neobsahuje ale jakoukoliv zmínku o Berberech. Existence Berberů je na oficiální úrovni potírána a považována za nežádoucí. Pozůstatky této kultury mají být uchovávány v muzeích nebo být prezentovány prostřednictvím tradičních řemesel a folkloru za účely posílení turismu.

Jazyk představuje jeden z nejvíce rozlišovacích znaků každého etnika. V případě tuniských Berberů se jedná o jazyk tamazigh, který se skládá z několika různých dialektů, jako je například tašelhit. V porovnání s Marokem a Alžírskem se v Tunisku nachází relativně malá komunita hovořící jazykem tamazigh. „*V Tunisku je situace nejkritičtější a vyhlídky na zachování tašelhitu jsou stále alarmující. Berberé ustupují v důsledku sociálně-ekonomických faktorů, neschopnosti standardizace a negativních postojů.*“ (Sayahi 2014: 20) Jedná se o důsledek tuniské

Prodejna řemesel Artisanat ve vesnici Takrouna. © Barbora Půtová.

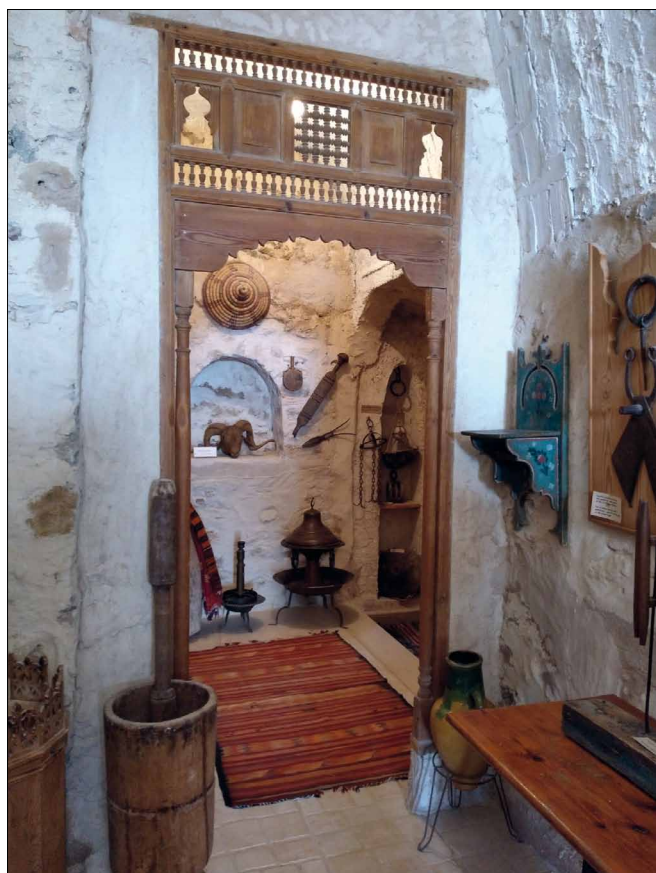
Ústavy z roku 1959, která ustavila arabštinu jako oficiální a státní jazyk (Ústava, Článek 1). Většina Berberů sice ovládá tašelhit v mluvené formě, pouze malé množství ale ovládá jeho písmo. Berbeři, kteří se přestěhovali z horských oblastí do větších měst, už dnes většinou ale neovládají ani berberský jazyk a ani jeho písmo. Jejich arabština přesto může nést stopy výslovnosti a použití některých slov tašelhit. Ačkoli se situace od jasmínové revoluce zlepšila, i nadále mnoho Berberů v jižním Tunisku se distancuje od původního jazyka nebo dalších aspektů své kultury, jako je například tradiční oděv, neboť si chtějí udržet své zaměstnání a možnost integrace do většinové arabské společnosti. Berbeři se neodvažují vznášet nárok na vlastní etnickou příslušnost, protože stále více trpí pocity méněcennosti z dominující arabsko-islámské identity a mají obavu ze stigmatizace, etnických predsudků a potenciálních represí ze strany majoritní společnosti. Proto se neodvažují mluvit svobodně vlastním jazykem ve veřejných prostorech, čímž si zachovávají bezpečí za cenu ticha a potlačení vlastní kulturní identity (Willis 2015, Grote, Röder 2016).

Berberská vesnice Takrouna

V Tunisku se nedaleko přímořského města Súsa a letiště Enfidha nachází berberská vesnice Takrouna, vybudovaná na skalním ostrohu v nadmořské výšce přibližně 230 metrů.

Takrouna je obklopena dvěma dalšími berberskými vesnicemi – Zriba a Jeradou, s nimiž ji spojují historické kontakty. Kamenné bžové nebo šedé domy, rovné nebo nízce zaklenuté střechy, obepínají vrchol tohoto vysokého ostrohu, který je přístupný pouze ze severu.¹ Francouzský spisovatel Guy de Maupassant se v roce 1887 na cestě do Kajruvátu zastavil v Takrouně. „Stezka je strmá, vhodná tak pro mezky. Kaktusy také vyšplhaly podél cesty ve skalách. Zdá se, že nás doprovázejí, obklopují, uzavírají, následují a předbíhají. Nahoře na samém vrcholu výstupu je vystupující kopule koubby (...) Pohled shora je nádherný. Na jihu, na východě, na západě je nekonečná planina, moře omývá rozsáhlou plochu. Na severu pusté hory, červené, zubaté jako kohoutí hřeben.“ (Maupassant 2016: 113) V období jeho návštěvy byla vesnice primárně obydlena Berbery, kteří na okolní rovině Enfidha pěstovali obiloviny a olivovníky. Odchod obyvatelstva z vesnice nastal po druhé světové válce, v jejímž průběhu se Takrouna stala dějištěm bojů mezi Spojenci a mocnostmi Osy (Němci a Italové). Mnohé domy ve vesnici byly bombardovány nebo částečně zničeny (včetně mešity a mauzolea). Část obyvatelstva se do vesnice vrátila, ale většina sestoupila do nížinných oblastí, k blízkosti

1 Fotograficky Takrounu zachytil v roce 1935 etnolog Ernest-Gustave Gobert (1879–1973). Prostřednictvím fotografického materiálu lze komparovat podobu staveb v minulosti a současnosti.

Muzeum Dar Gmach s berberskými artefakty ve vesnici Takrouna. © Barbora Půtová.

silnice, kde si nedaleko polí postavili nové domy. V této nově vzniklé vesnici život nadále pokračuje. Někteří Berberé zůstali aktivní v zemědělství (olivové háje a pšeničná pole), jiní jsou zaměstnáni v Enfidě nebo dalších větších městech. Nová vesnice je v blízkosti institucí, pracovních příležitostí a splňuje požadavek občanského vybavení a pohodlné dostupnosti. Stará vesnice Takrouna přišla za posledních padesát let o téměř všechno původní obyvatelstvo. Poslední pouto, které udržuje místní obyvatele v Takrouně, je rozvoj kulturního turismu. Takrouna se stala vyhledávanou turistickou destinací již před druhou světovou válkou z důvodu své malebnosti. V 50. letech 20. století již turisty do vesnice přivážely autobusy. Návštěvníci ale byli nuceni k původnímu berberskému horskému sídlu šplhat po skalních stezkách. V 70. letech stát a Národní památkový ústav vybudovaly infrastrukturu zahrnující cestu a schodiště, které umožnily snadnější přístupnost vesnice. V současnosti starou Takrounu trvale obývá desítky obyvatel, která zajišťuje zejména služby v oblasti turismu. Ve čtvrti Bled, která se nachází na samém vrcholu hory, je situováno mauzoleum Sidi Abdelkadera, mešita a také kavárna Le Rocher bleu² a muzeum Dar Gmach³. Kavárnu Le Rocher

2 Název kavárny je vyjádřením pocty spisovateli Tahar Guigovi, rodákovi z Takrouny.

3 Muzeum představuje soukromou sbírku berberských artefaktů

Autorka textu a Hamida, která vítá turisty v berberském domě ve vesnici Takrouna. © Barbora Půtová.

bleu v roce 2002 pro turisty otevřela umělkyně Aida Gmach Bellagha. Její dědeček a jeho předci se narodili v Takrouně a patřili k místním nejrespektovanějším rodinám. Aida se vrátila do země svých předků a podlehla kouzlu vesnice, ačkoliv její příchod mezi vesničany nejdříve vzbudil nedůvěru. Aida za podpory Ministerstva turismu a svého manžela založila malou rustikální kavárnu, muzeum a prodejnu řemesel. Z důvodu provozu kavárny uzavřela smlouvy s tuniskými turistickými kanceláři, které zařadily návštěvu vesnice na program poznávacích výletů. Jejím cílem je uchovat a prezentovat berberské artefakty, zvyky a tradice v přírodním a kulturním kontextu vesnice Takrouna.

Aida však není jediným obchodníkem ve staré vesnici Takrouna. Pod kavárnou Le Rocher bleu a mešitou založil Francouz Emilio v roce 2008 v bývalé koránské škole (*kuttáb*) prodejnu řemesel Artisanat. Emilio původně žil v městečku Sidi Bou Saïd, které se ale rozhodl opustit z důvodu jeho turistické přetíženosti. Takrounu si okamžitě zamiloval kvůli výhledu do údolí, olivovníkům, moři, horám, neobyčejné světelnosti a klidu. Další obyvatel Takrouny – více než sedmdesátiletý Tounes, se stará

a umění, kterou Aidě daroval malíř a sběratel Ali Bellagha. Jedná se například o máselnice, tkalcovský stav, mlýnský kámen, mlýnek na obiloviny, hrnčířské a kovotepecké výrobky, šperky nebo tradiční oděv.

Turisticky přetížené městečko Sidi Bou Saïd v Tunisku. © Barbora Půtová.

o mauzoleum Sidi Abdelkadera. Ve staré vesnici žije s dcerou Hamidou. Do jejich domu přicházejí turisté fotografovat tradiční chlebovou pec (*tabouna*) nebo konzumovat čerstvý chléb s olivovým olejem a olivami. Tounes prodává koberce z ovčí vlny (*klim*), které buď vyrábí s dcerou, nebo zakupuje v pobřežním městě Hergla. Současně vlastní olivovníky, o něž se stará jeho syn žijící v nové vesnici (Fradi, Donadieu, Rejeb 2010). Jaký bude osud původně berberské vesnice Takrouna? Stane se vesnicí duchů odsouzenou ke zkáze podobně jako vesnice Chebika nedaleko Tozeur, jež byla zničená povodní v roce 1969? Bude znovu obydlená novou populací a stane se vyhledávaným poutním místem (mauzoleum Sidi Abdelkadera) nebo novým typem rekreačního střediska jako městečko Sidi

Bou Saïd? Masový příliv turistů, který postihl Sidi Bou Saïd, není ve vesnici Takrouna možný s ohledem na její teritoriálně omezenou rozlohu. Vesnice ale umožňuje rozvoj gentrifikace, kdy může postupně docházet k revitalizaci obytného prostředí a jeho zabydlení příjmově silnějšími vrstvami nového obyvatelstva. Tuto společenskou změnu latentně naznačil příchod Aidy a Emilia do vesnice. Jejich přítomnost a komerční aktivity jsou založeny na jejich víře v kulturní, přírodní i ekonomický potenciál unikátní berberské lokality. Tato víra je spojena se snahou znovuobjevit a prezentovat berberskou lokální kulturu a revitalizovat umělecké hodnoty, jež vyzdvihují jedinečnost místa na základě její unikátní topografie a historie.

Dokumenty

Consideration of reports submitted by states parties under article 40 of the Covenant: Fifth Periodic Report: Tunisia. Submitted 14 December 2006 and published 25 April 2007, doc. no. CCPR/C/TUN/5. https://www.ecoi.net/en/file/local/1246509/1228_1206532282_tunesien.pdf
Tunisia's Constitution, 1959. <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/tn/tn028en.pdf>
Tunisia's Constitution of 2014. https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf

Literatura

- Abadi, J. (2013): *Tunisia Since the Arab Conquest: The Saga of a Westernized Muslim State*. Reading: Ithaca Press.
- Fradi, S. – Donadieu, P. – Rejeb, H. (2010): L'avenir du vieux village de Takrouna (Tunisie): Ruines ou emblème de la nouvelle villégiature du Sahel? *Projets de paysage: revue scientifique sur la conception et l'aménagement de l'espace* 4, nepag. https://www.projetsdepaysage.fr/l_avenir_du_vieux_village_de_takrouna_tunisie_ruines_ou_embl_me_de_la_nouvelle_vill_giature_du_sahel_
- Grote, R. – Röder, T. J. (2016): *Constitutionalism, Human Rights, and Islam After the Arab Spring*. New York: Oxford University Press.
- Ibn Khaldoun (1968): *Histoire des Berberes et des dynasties musulmanes de l'Afrique Septentrionale: Traduction de Le Baron de Slane*. Paris: Paul Geuthner.
- Masri, S. (2017): *Tunisia: An Arab Anomaly*. New York: Colombia University Press.
- Maupassant, G. de. (2016): *La vie errante: Nouvelle édition augmentée*. North Charleston: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Sayahi, L. (2014): *Diglossia and Language Contact: Language Variation and Change in North Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Willis, M. J. (2015): Berbers in an Arab Spring: The Politics of Amazigh Identity and the North African Uprisings. In: Zoubir, Y. H. – White North, G. (Eds.), *African Politics: Change and Continuity*. London: Routledge, 79–96.

Pokyny pro přispěvatele časopisu *Anthropologia integra*

Časopis *Anthropologia integra* uveřejňuje odborné texty (v anglickém, českém, německém a slovenském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření.

Redakce přijímá příspěvky elektronicky přes redakční systém (více o registraci do systému na https://journals.muni.cz/anthropologia_integra).

Recenzní řízení

Příspěvky publikované v časopise *Anthropologia integra* procházejí recenzním řízením. V jeho průběhu texty posuzují po formální i obsahové stránce dva domácí či zahraniční odborníci a na základě jejich stanovisek obsažených v recenzních posudcích jsou autorovi doporučeny případné úpravy. Cílem je publikovat práce obsahující nové, dosud nezveřejněné poznatky, jež přispívají k rozvoji oboru a dodržují vysoký standard odborné prezentace.

Pokyny formální

Časopis publikuje studie, eseje, zprávy, recenze a příspěvky popularizující vědu a umění. Délka příspěvků by neměla přesahovat u studií 20 normostran, u ostatních příspěvků 10 normostran a u recenzí a zpráv 3 normostrany (normostrana obsahuje 1800 znaků včetně mezer).

Obsah a členění příspěvku:

1. Název příspěvku.
2. Jméno autora a kontakt ve formě plného názvu a adresy pracoviště a e-mailové adresy.
 - 2.1. U příspěvku v českém nebo slovenském jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v angličtině (abstract), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v anglickém jazyce (keywords). Za abstraktem a klíčovými slovy v angličtině následuje abstrakt a klíčová slova v češtině (ve stejném rozsahu).
 - 2.2. U příspěvku v cizím jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v češtině (abstrakt), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v českém jazyce. Za abstraktem a klíčovými slovy v češtině následuje abstrakt a klíčová slova v angličtině (ve stejném rozsahu).
3. Krátký životopis zařazený na konci příspěvku v rozsahu 20–30 slov (ve stejném jazyce jako text příspěvku).
4. Odkazy na položky literatury ze seznamu literatury v textu jsou v kulatých závorkách – odkazy mají podobu: ... (Boas 1908, 25–28).
5. Příklady základních druhů bibliografických hesel v seznamu literatury:
 - 5.1. knižní monografie
Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.
 - 5.2. studie ve sbornících
Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.
 - 5.3. články v časopisech
Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.
 - 5.4. elektronické dokumenty
Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.
6. Poznámky pod čarou umístěné na téže stránce v textu označujte horním indexem a jejich vlastní text doplňte odkazy na literaturu (citují se shodně jako odkazy na položky literatury).
7. Citaci uvádějte doslovně (včetně případných chyb v původním textu; označte je: sic) a vždy vkládejte do uvozovek. Chcete-li část citace vynechat, napište kulaté závorky a v nich tři tečky.

Pokyny technické

1. Rukopisy musí být vytvořeny v textovém editoru Word nebo jiném kompatibilním editoru a mít formát .doc nebo .rtf. Měly by používat velikost písma 12, řádkování 1,5 a odsazení na obou okrajích 2,5 cm. Stránky musí být očíslovány na dolním okraji strany uprostřed.
2. Slova na konci řádku nedělte a nezarovnávejte. „Tvrďe“ zakončení řádku (pomocí klávesy ENTER) užívejte pouze na ukončení odstavce nebo titulku a podtitulku.
3. K zvýraznění určité části textu používejte kurzívu, nikoli tučné ani podtržené písmo.
4. Internetové adresy nekopírujte přímo z internetu, ale opište je jako text.
5. Ilustrace – všechny dokumentární materiály (fotografie, diagramy, kresby, nákresy, mapy) musí být předloženy v elektronické podobě. Každá ilustrace je samostatným souborem s patřičným označením: (obr. 1), (fig. 1). Vyhovující bitmapové formáty ilustrací jsou TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimální rozlišení barevných ilustrací je 300dpi při šířce obrázku alespoň 9 cm, u vyobrazení černobílých či ve stupních šedi je vhodné rozlišení až 600 dpi při výše uvedené šířce). Vhodné formáty vektorové grafiky: AI, EPS, PDF, WMF, CDR. Redakce nepřijímá ilustrace vložené do aplikace MS-Word. Pokud chce autor zařadit ilustrace s nedostatečným rozlišením (klíčové ilustrace v lepším rozlišení nemá), učiní tak po dohodě s redakcí. Ilustrace by měly být zasílány elektronicky (redakční systém, e-mail, úschovna atd.) nebo na CD společně s textovou částí, ve výše doporučeném rozlišení a formátu. Odkazy v textu na všechny dokumentární materiály musí být v následujícím formátu: (obr. 1), (fig. 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (obr1.tiff). Popisky k obrázkům je vhodné dodat v samostatném souboru.
6. Tabulky a grafy budou předkládány v elektronické podobě jako samostatné soubory. Nejvhodnější je dodat je v podobě souboru vektorové grafiky (AI, EPS, PDF, CDR), případně jako soubory bitmapové grafiky (tiff, jpeg) s vysokým rozlišením. Akceptovatelné jsou tabulky jako samostatné soubory programu MS-excel a MS-word. V textu uváděné odkazy na tabulky a grafy musí být v následujícím formátu: (tab. 1), (graf 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (tab. 1.xls). Popisky k tabulkám a grafům je vhodné dodat v samostatném souboru.
7. U obrázků, tabulek a grafů, jejichž autorem není autor příspěvku, je třeba za popiskem uvést autora, případně původní pramen (formou citace, která je pak uvedena jako plné bibliografické heslo v seznamu literatury; u fotografií se uvádí autor v každém případě): ... Pramen: Klíma 2010, 12. ... Foto: Jiří Němec. ... Kresba: Jana Černá.

Guidelines for contributors to the *Anthropologia integra* journal

The journal *Anthropologia integra* publishes scholarly texts (in the Czech, English, German and Slovak languages) which correspond to its interdisciplinary orientation.

The editor's office accepts manuscripts submitted via either the Open Journal System (for more information on registration process, see https://journals.muni.cz/anthropologia_integra).

Peer review process

Contributions published in the *Anthropologia integra* journal are subjected to a peer review process. International peers will expertly review all submissions, with potential author revisions as recommended by reviewers, in order to publish papers that represent new, previously unpublished work, advance the state of knowledge of the field, and conform to a high standard of scholarly presentation.

Formal guidelines

In the journal, original papers, essays, notices, book-reviews and contributions popularizing science and art are published. The contributions' length shouldn't exceed 20 standardized text-pages (for original articles), 10 pages in case of other contributions and 3 pages for reports (a text-page is understood to contain 1800 characters including spaces).

Content and structure of contributions

1. Contribution's title
2. Author's name, full designation and affiliation (including contact and e-mail addresses).
 - 2.1. Contributions submitted in the Czech or Slovak language should include a title and a short abstract in English in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the above-mentioned data – author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in English. The abstract and English keywords are followed by a Czech abstract and keywords (similar range).
 - 2.2. Contributions submitted in a foreign language should include a title and a short abstract in Czech in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in Czech. The abstract and Czech keywords are followed by an English abstract and keywords (similar range).
3. A short curriculum vitae is included at the end of the contribution in the range of 20–30 words (in the language of the contribution).
4. Notes to the text referring to bibliographical entries in the literature list are in round brackets – text references consist of the last name of the author/s or editor/s and the year of publication of the work, with no punctuation between them, followed by a comma, and a specific page, section, or other division of the cited work in the following form: ... (Boas 1908, 25–28).
5. Examples of basic bibliographical entries in the reference list:
 - 5.1. book monographs
Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.
Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská Kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.
 - 5.2. proceedings papers
Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.
 - 5.3. journal articles
Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.
 - 5.4. electronic documents
Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.
6. Footnotes placed on the same text-page should be numbered consecutively using the upper index and their text should contain references to respective sources (cited in the same manner as text references to the bibliographic entries).
7. Citations are to be quoted literally, word for word (including eventual mistakes in the original text followed by sic written in brackets) and always between quotation marks. If a part of the citation is to be omitted, insert round brackets with three dots inside.

Technical guidelines

1. The manuscripts have to be created in the MS Word text editor or other compatible one and should have the file format denoted by file extension .doc or .rtf. The authors should use font size 12 (points), 1,5 size vertical spacing and 2,5 cm offset on both sides. The pages are to be numbered at the bottom, in the centre.
2. Words at the end of the line should not be divided and aligned. "Hard-set" line ending (using the ENTER key) is to be used only to end a paragraph or title and subtitle.
3. To emphasize a particular text segment italic font should be used, bold or underlined types are to be avoided.
4. Internet links should not be copied off the web browser but rewritten as text.
5. Illustrations – all documentary material (photographs, diagrams, drawings, sketches, maps) have to be submitted electronically. Each illustration should form a separate file with an appropriate identifier: (fig. 1). Acceptable image / bitmap file illustration formats are as follows: TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimum resolution of color illustrations is 300dpi while image width is at least 9 cm, in black and white or shades-of-gray illustrations the advisable resolution is up to 600dpi while image width is at least 9 cm). Acceptable vector graphics formats: AI, EPS, PDF, WMF, CDR. The editor's office does not accept illustrations pasted in the MS Word application. If the author wishes to include illustrations with insufficient resolution (no better resolution key images are available), he/she is advised to do so only after consulting the editor's office. The illustrations should be sent electronically (by open journal system, e-mail, online e-disk electronic package delivery etc.) or on a CD together with the text part, in the above-mentioned resolution and format. References to all illustrative documentary material have to be inserted in the text in the following format: (fig. 1, fig. 2 etc.). File names of the individual image files on the CD have to correspond to the respective reference in the text (fig1.tiff). Illustration captions and legends are to be submitted in a separate file.
6. Tables and graphs should be submitted in an electronic form as separate files. Ideally they are to be submitted in the form of vector graphics files (AI, EPS, PDF, CDR), or possibly as bitmap graphics files (tiff, jpeg) with high resolution. Tables in the form of separate MS Excel and MS Word program files are also acceptable. References to tables and graphs in the text have to be in the following format: (tab. 1), (graph 1). File-names of the appropriate files on the CD have to bear the same marking as is given in the text (tab1.xls). Table and graph captions are to be submitted in a separate file.
7. In the case of illustrations, tables and graphs whose authorship is different from the author of the contribution, the name of the author of the graphics, or if need be the original source should be duly acknowledged (in the form of full citation reference listed as a full bibliographic entry in the literature list; in the captions accompanying the photographs and/or drawings, due credit to the author is mandatory): ... Source: Boas 2010, 12. ... Photograph: George Snell. ... Illustration: Jane Black.

